

JERZY STACHOWIAK
Uniwersytet Łódzki*

O KONCEPCJI NOWEGO DUCHA KAPITALIZMU W UJĘCIU LUCA BOLTANSKIEGO I ÈVE CHIAPELLO

Streszczenie

Artykuł omawia i poddaje krytycznej ocenie koncepcję nowego ducha kapitalizmu według Luca Boltanskiego i Ève Chiapello. Wkrótce po publikacji książka *Le nouvel esprit du capitalisme* [1999] stała się jednym z najbardziej wyraźnych punktów na mapie studiów nad kulturowymi przemianami kapitalizmu i zwróciła uwagę socjologów w niemal całej Europie. Jednak w polskiej literaturze większość prac socjologicznych, także tych, które wprost nawiązują do problematyki ducha kapitalizmu, nawet nie odnotowuje tego monumentalnego opracowania. Aby choć częściowo uzupełnić tę lukę, niniejszy tekst wprowadza do lektury *Le nouvel esprit du capitalisme*. Zrekonstruowany zostaje teoretyczny i metodologiczny rdzeń tej pracy, leżąca u jego koncepcyjnych podstaw wizja związku między krytyką a ideologią oraz fazowe ujęcie historycznych przemian ducha kapitalizmu.

Słowa kluczowe: nowy duch kapitalizmu, Luc Boltanski, Ève Chiapello, teoria społeczna, komunikowanie publiczne

WSTĘP

Celem niniejszego tekstu jest prezentacja i dyskusja z koncepcją *nowego ducha kapitalizmu*. Została ona wyłożona w pracy *Le nouvel esprit du capitalisme* Luca Boltanskiego i Ève Chiapello [1999], w której na przykładzie Francji autorzy opisują przeobrażenia kultury gospodarczej przede wszystkim drugiej połowy

* Mgr, Zakład Badań Komunikacji Społecznej, Instytut Socjologii, Wydział Ekonomiczno-Socjologiczny, e-mail: jerzy.stachowiak@uni.lodz.pl

XX wieku. Na polskim gruncie *Le nouvel esprit...* jest pracą mało znaną, co ma związek zarówno z nielicznymi publikacjami polskich autorów na temat nowego ducha kapitalizmu, jak i ograniczoną liczbą polskich tłumaczeń prac Boltanskiego i Chiapello. Inaczej jest w literaturze obcojęzycznej.

Mając nadzieję na ożywienie socjologicznej dyskusji wokół *Le nouvel esprit...*, uwagi na temat tej pracy ułożone są według następującego porządku. Najpierw wskazane zostają główne powody, dla których Boltanski i Chiapello wywołali tak duże zainteresowanie w europejskim środowisku socjologicznym. Następnie omówiona zostaje podstawowa teza *Le nouvel esprit...* dotycząca dialektycznego oddziaływania na siebie kultury kapitalizmu i wymierzonych w nią głosów krytycznych. W odniesieniu do tego wątku, zarysowana zostaje także typologia czterech odmian krytyki, którymi Boltanski i Chiapello się zajmują. Dalej zaprezentowany zostaje filar *Le nouvel esprit...*, czyli koncepcja tak zwanego *cité projektu* oraz historycznych przemian ducha kapitalizmu. Wyjaśniona zostaje taką relacja między nowym duchem kapitalizmu a pojęciem ideologii. Z uwagi na to,    mimo znacznego   wiatowego zainteresowania *Le nouvel esprit...* polska literatura socjologiczna milczy na temat tej pracy, na koniec podanych zostaje kilka uwag na temat możliwosci odniesienia *Le nouvel esprit...* do kontekstu polskiej kultury gospodarowania.

W kręgach zachodnioeuropejskich ksi      Boltanskiego i Chiapello zdobyła szeroką popularność jak mało która praca z dziedziny nauk społecznych. Wkrótce po ukazaniu się, spotkała się z żywym i szerokim odzewem: w samej Francji i poza ni  , w gronie badaczy społecznych i dziennikarzy, w otoczeniu naukowym i wśród aktywistów. Do dzi  s dyskutuje się zarówno oferowane w *Le nouvel esprit...* spojrzenie na historyczne przemiany kultury gospodarowania, zastosowaną przez Boltanskiego i Chiapello metodologi   badawczą, jak i wnioski płynące z ich analiz.

Można wstępnie wskaza   przynajmniej trzy powody skupienia uwagi na tej rozbudowanej, a przy tym w pewnym sensie nieprzystępnej pracy. Ka  dzy z nich jest częściowo odpowiedzialny zarówno za pochlebne, jak i polemiczne reakcje na t   ksi     . Pierwszy to ambicja Boltanskiego i Chiapello do zbudowania obszernego traktatu – teoretycznej ca  sci mającej wyczerpująco   czy  ć szczegółowe wątki analityczne z historycznymi uogólnieniami oraz nowe obszary badawcze z kategoriami pojęciowymi znanymi z poprzednich prac autorów. Trudno znaleźć komentarz do *Le nouvel esprit...*, który nie wskazywałby – z podziwem lub z przekąsem – na obszerność tej pracy (w drugim francuskim wydaniu to prawie tysią   stron). Równie często mówi się o specyfice języka analitycznego – dla jednych nazbyt hermetycznego, dla innych godnego prawdziwego *opus magnum*.

Wspomina się także o pojęciowym, typologicznym i ogólnoteoretycznym rozmachu *Le nouvel esprit...* (przez krytyków traktowanym nieraz jako przesadny). Ponadto Boltanski i Chiapello nie stawiają pytań po to, aby pozostawić je bez odpowiedzi, nie zastawiają na czytelnika koncepcyjnych pułapek, a swoje główne tezy wykładają wprost. Wszystkie te cechy sprawiają, że *Le nouvel esprit...* jest poważnym oparciem dla zwolenników tego typu teoretyczno-metodologicznego nastawienia, ale i do pewnego stopnia łatwym celem dla krytyków.

Drugi powód skupiania uwagi na *Le nouvel esprit...* związany jest z zawartą w tej pracy ofertą rozbudowanej i krytycznej perspektywy na bieżące stadium kultury i dyskursu elit zarządzania. Zdaniem Boltanskiego i Chiapello w latach 80. XX wieku wykształciła się nowa formuła kultury kapitalizmu. Wyraża się ona zarówno w sferze dyskursu jak i w sferze pozadyskursowej. W pierwszej pojawiają się nowe wzorce komunikacyjne wyrażające eksperckie zalecenia na temat harmonizowania nowoczesnej przedsiębiorczości z postępowaniem jednostek o pożądanym cechach osobowościowych. Podstawowe znaczenie mają tu takie hasła jak: „aktywność”, „projekt”, „adaptacja”, „elastyczność”, „sieciowość”, „kreatywność”, „zatrudnialność” czy „mobilność”. W drugiej sferze znajdują się specyficzne dla współczesnego kapitalizmu sposoby kształtowania oczekiwanych postaw indywidualnych (domaganie się przejawiania inicjatywy, wymuszanie myślenia projektowego, oczekiwanie brania ryzyka i odpowiedzialności na siebie), metody koordynowania działań kolektywnych (praca w małych zespołach, unikanie podkreślania różnic statusowych między pracownikami, stosowania tzw. miękkich technik wpływu), a także zmiany technologicznych narzędzi pracy (technologie cyfrowe, praca zdalna).

Autorzy przekonują, że idące w tym kierunku przemiany kapitalizmu doprowadziły do wybicia intelektualnego oręża z rąk jego krytyków atakujących szkody wyrządzane przez kapitalizm szeroko rozumianemu życiu społecznemu. Ambicją *Le nouvel esprit...* jest diagnoza tego historycznego procesu i sformułowanie na niego teoretycznej odpowiedzi. W tym względzie *Le nouvel esprit...* nie ma w pełni prekursorskiego charakteru – choć odnosi się głównie do kontekstu francuskiego, to podobne zjawiska w krajach zachodniego kapitalizmu tematykowali także inni badacze – głównie z krajów anglosaskich i skandynawskich.

Gdy od lat 70. i 80. XX wieku zaznaczył się wzrost znaczenia neoliberalizmu w obszarze gospodarczym i politycznym, pojawiły się nowe formy przepływu światowego kapitału, nasiliła się promocja postaw menedżerskich w wielu sferach życia zawodowego i prywatnego, wtedy też zaczęły ukazywać się także badania problematyzujące te procesy. Między innymi w nurcie tak zwanych krytycznych studiów nad zarządzaniem – badań czerpiących głównie ze szkoły

frankfurckiej – podjęto prace między innymi nad nowoczesnymi koncepcjami elastycznego i zadaniowego kierowania ludźmi, które obok obietnic upodmiotowienia pracowników i obywateli, niosą ze sobą nowe i subtelne sposoby kontroli społecznej. Analizowano także przekształcenia praktyk dyskursowych, dzięki którym i guru zarządzania, i przeciętni menedżerowie obwieszczali nastanie nowej – lepszej – ery etycznego kapitalizmu mającego rzekomo zastąpić dehumanizujące biurokracje epoki przemysłowej. Boltanski i Chiapello w ogóle nie odnotowują tych badań, a z kolei badacze z kręgu anglosaskiego przez długi czas ignorowali prace Francuzów. W efekcie, dla dużej części środowiska francuskojęzycznego, *Le nouvel esprit...* to potężny i ożywczy wkład w problematyzację przemian kapitalizmu, a dla innych jest to praca wymagająca znalezienia dla niej odpowiedniego miejsca w szeregu.

Trzeci i najbardziej złożony powód dotyczy zakorzenienia *Le nouvel esprit...* w tradycji badań nad kulturą kapitalizmu oraz miejsca Boltńskiego we francuskiej socjologii. Otóż Boltanski i Chiapello w oczywisty sposób nawiązują do klasycznej idei ducha kapitalizmu. Związek książki Boltńskiego i Chiapello z publikacjami Maxa Webera [2010] czy Wernera Sombarta [1915] jest jednak nieoczywisty. Wydawałoby się, że bezpośrednią inspiracją jest tu pojęcie „ducha kapitalizmu” w rozumieniu wprowadzonym przez Maxa Webera, jednak Boltanski i Chiapello do własnych badań przenoszą z niego niewiele. Autorzy francuscy nie zajmują się wpływem praktyk i wyobrażeń religijnych na życie gospodarcze, ale moralnymi powodami angażowania się jednostek w działalność kapitalistyczną, których sam system ekonomiczny jest pozbawiony. Jest to rozumienie dalece różne od źródłowego znaczenia ducha kapitalizmu. W myśli społecznej koncepcja ta traktowana jest jako kanon socjologii religii, w tym badań nad etycznie ugruntowanymi stylami życia przedsiębiorców danego czasu i miejsca. Do pewnego stopnia Boltanski i Chiapello doprowadzają do nieporozumienia, ponieważ ich zastosowanie tytułowego terminu ma z Webera *Etykę protestancką a duchem kapitalizmu* mało wspólnego. Najważniejszą jednak cechą wspólną obu prac jest prezentowanie kolejnych odmian ducha kapitalizmu jako rozumianych po weberowsku typów idealnych.

Podobnie jak Weber, Boltanski i Chiapello traktują związek między kapitalizmem i jego duchem jako nierozzerwalny, choć inaczej i gdzie indziej niż ich poprzednik poszukują siły spajającej. Z jednej strony chodzi tu o ograniczającą rolę ducha wobec procesów gospodarowania, sprowadzającą te ostatnie do moralnie akceptowalnych i wytłumaczalnych pouczeń [Weber 2010: 35]. Z drugiej zaś, przemiany ducha kapitalizmu określane są zdaniem Boltńskiego i Chiapello przez katalizujące je formy krytyki. Weber nie zajmuje się krytyką kapitalizmu

jako elementem procesu transformacji ducha kapitalizmu. Opisuje on natomiast między innymi wzajemne zwalczanie się sojuszniczego wobec władzy państwowej i kościelnej przemysłu wielokapitalistycznego i pogardliwie nazywanych przezeń nosicielami „ducha sklepikarskiego” purytanów mieszczańskich, hołubiących indywidualne zdolności i inicjatywę [Weber 1984: 107]. Z kolei w pracy Boltanskiego i Chiapello problem wewnątrzkapitalistycznych tarć między zwolennikami różnych formuł gospodarowania nie jest w ogóle podjęty, a ze względu na koncepcję historycznego następowania po sobie kolejnych trzech (i tylko trzech) duchów kapitalizmu problem ten w ogóle nie może się pojawić.

Boltanski i Chiapello starają się także odnieść swoją pracę do drugiego z klasyków badań nad duchem kapitalizmu – Wenera Sombarta [1915]. Autorzy przyjmują, że w odróżnieniu od Webera, badającego głównie etykę pracy, Sombart rekonstruował historię prowadzącą do wytworzenia się specyficznego wzorca „rekina biznesu” [Boltanski, Chiapello 1999: 42–44, 668]. Choć jest to stanowisko dyskusyjne, to jego przyjęcie zbliżałoby tematycznie *Le nouvel esprit...* raczej do *Der Bourgeois* niż *Etyki protestanckiej*. Przy bliższym przyjrzeniu się fazowej koncepcji zmian kapitalizmu oferowanej przez Boltanskiego i Chiapello okazuje się jednak, że również tutaj podobieństwa są tylko częściowe.

Warto zauważyć, że jakkolwiek *Le nouvel esprit...* ma niewiele wspólnego zarówno z socjologią religii, jak i ze „szkołą historyczną”, to jednak wątkiem łączącym wszystkie trzy publikacje jest dobór źródeł treściowo zorientowanych na instruktaż w zakresie pożądanego gospodarowania: u Webera punktem wyjścia jest m.in. Benjamin Franklina *Advice to a Young Tradesman, Written by an Old One*, Sombart zagłębia się w historię ducha kapitalizmu, sięgając m.in. do pracy Leona Alberto Albertiego *On the Government of a Family*, a Boltanski i Chiapello bazują na współczesnych książkach i tekstach z czasopism poświęconych kierowaniu ludźmi w przedsiębiorstwie. Podstawę ich analiz stanowią dwa korpusy materiałów przeznaczonych dla menedżerów – jeden z lat 60. XX wieku (60 tekstów), drugi z lat 90. XX wieku (66 tekstów).

Osobnym źródłem teoretycznego wpływu na *Le nouvel esprit...* stały się prace Alberta Hirschmana [1997]. Hirschman omawia historyczno-kulturową przemianę znaczenia przypisywanego praktykom bogacenia się, w toku której działanie dla korzyści finansowej przestawało być wyłącznie kojarzone z moralnie i religijnie nagannymi namiętnościami – chciwością i skapstwem. Od renesansu osiłą tej transformacji było poszukiwanie na gruncie teorii państwa sposobów takiego udoskonalenia sztuki rządzenia podmiotami działającymi dla zysku, aby w celu ich kontroli nie trzeba było odwoływać się do przymusu, represji i tłumienia żądzy bogactwa. Hirschman stara się pokazać, w jaki sposób z czasem opracowywano

kolejne koncepcje mające doprowadzić do ujarzmienia religijnie karygodnych i politycznie niebezpiecznych egoistycznych „namiętności” oraz przetransformowania ich w produktywną i służącą władzy kategorię „interesu”. W toku historii intelektualnej zachodu wagi nabrała politycznie umotywowana reinterpretacja i jednocześnie dowartościowanie kapitalistycznej pracy dla pieniędzy jako aktywności korzystnej kolektywnie oraz rękojmi panowania nad laicyzującymi się społeczeństwami. W teorii polityki zaczęto przeciwstawiać namiętności ludzi ich interesom oraz opisywać możliwość produktywnego przetworzenia jednych w drugie. Kiedy początkowe rozumienie „interesów” jako wszelkich osobistych zamierzeń wymagających namysłu i kalkulacji zawężyło się do pozytywnie rozumianego zarabiania pieniędzy (interesu materialnego), dostrzeżono pożytki z przewidywalności rozumnego „umiłowania korzyści”. Ostatecznie „rządzenie przez interes” okazało się wyjątkowo użyteczną formułą panowania, postulującą komplementarność postępowania obywateli dbających o swoje interesy i działań państwa zabiegającego o dobro wspólne [Hirschman 1997: 21–63].

Mimo oczywistych związków z autorami klasycznymi, znacznie bliżej Boltanskiemu i Chiapello do autorów bardziej współczesnych. Przede wszystkim największe znaczenie ma tu tradycja socjologii francuskiej związanej z Pierrem Bourdieu, którego Boltanski jest uczniem, byłym współpracownikiem [Boltanski, Bourdieu 2008], ale i krytykiem. Z jednej strony Bourdieu także sygnalizował problematyczny charakter retoryki współczesnego kapitalizmu, towarzyszącego globalizacji i rozwojowi neoliberalizmu [Bourdieu, Wacquant 2001]. Z drugiej zaś, Boltanski nie podziela spojrzenia Bourdieu na problem prawomocnej krytyki społecznej jako aktywności wyłącznie akademickiej oraz stawionej na demystyfikację strukturalnych i ponadjednostkowych ograniczeń działań indywidualnych. Boltanski od lat rozwija własną koncepcję krytyki [1990a] i wraz z Chiapello wprowadza ją do wspólnej książki.

Le nouvel esprit... to przede wszystkim kontynuacja wcześniejszych prac kręgu Boltanskiego. Dążenie do kompilacji nowej problematyki z wcześniej opracowanym systemem teoretyczno-metodologicznym, wyrastającym szczególnie z *De la justification. Les économies de la grandeur* [Boltanski, Thévenot 1991; por. Boltanski 1990b; Boltanski, Thévenot 1999] oraz *Artists versus managers* [Chiapello 1998], określa zasadniczy rys *Le nouvel esprit...* Boltanski i Chiapello przypominają wiele wątków z ich wcześniejszych prac, co świadczy o cennym nawiązywaniu do zgromadzonego już dorobku, ale i prowadzi do zamknięcia nowej problematyki w starych ramach. Te ramy to przede wszystkim opisywany przez Boltanskiego program tzw. socjologii praktyk krytycznych [por. Boltanski 1990a; 2013].

Warto też wspomnieć, że *Le nouvel esprit...* posiada treściowe punkty wspólne z innymi powstającymi w podobnym czasie badaniami dotyczącymi zbliżonych procesów kulturowych. Można wskazać m.in. nurt kontynuujący prace nad tym, co Michel Foucault [1991, 2010] nazwał „rządomyślnością”, czyli szeroko pojętą sztuką rządzenia [Rose 1998, 2004; Miller, Rose 1990; Rose, O'Malley, Valverde 2006; Lemke 2001; Gordon 1991; Czyżewski 2009, 2010]. Duża część tzw. *governmentality studies* zajmuje się sposobami i efektami współczesnego domagania się podmiotów odpowiadających wymogom „elastyczności”, „kreatywności” i „aktywności”.

Z dyskursem współczesnego kapitalizmu związane jest także zjawisko prosumpcji [Ritzer, Jurgenson 2010; Toffler 1985] oznaczające integrowanie ról producenta i konsumenta, będące przeniesieniem na nabywców części pracy związanej z produkcją dóbr. U niektórych badaczy prosumpcja pojmowana jest wyłącznie deskryptywnie – sama próba wyjścia poza opisowe nastawienie badań prosumpcji jest odrzucana w przekonaniu, znamienne w świetle koncepcji Boltanskiego i Chiapello, o ideologicznym (w tradycyjnym sensie) charakterze samej krytyki [Siuda 2012: 38]. Kapitalizm prosumpcyjny bywa jednak również przedmiotem ostrego sprzeciwu, np. w tekstach bazujących się na myśli Gramsciego [Comor 2010].

W relacji rodzinnego podobieństwa z koncepcją nowego ducha kapitalizmu pozostają także: koncepcja kapitalizmu emocjonalnego według Evy Illouz [2008; 2010], choć w jej pracach mowa jest raczej o duchu korporacji i etyce komunikacyjnej; idea pracy niematerialnej omawiana zarówno w tekstach Michaela Hardta i Antonio Negriego [2005], jak i Maurizio Lazzarato [1997; 2010]; przeformułowanie Harry'ego Brevermana tezy o dekwalfikacji (*deskilling thesis*) dokonane przez Richarda Sennetta, również zainteresowanego „nowym kapitalizmem” [Sennett 2006; 2010; por. Alvesson 1987]. Między innymi za pośrednictwem Chiapello, tematyka *Le nouvel esprit...* koresponduje z Krytyczną Analizą Dyskursu (KAD) reprezentowaną m.in. przez Normana Fairclougha [1989; 2002; 2004]. Tu termin „nowy duch kapitalizmu” bywa stosowany wymiennie z „nowym kapitalizmem”. Wzajemne powiązania poszczególnych optyk badawczych zacieśniają się także bez pośrednictwa koncepcji ducha kapitalizmu. Na przykład Illouz kompiluje pojęcie kapitalizmu emocjonalnego z ideą terapii i wprost nawiązuje do prac Foucaulta, a w krytycznych studiach nad zarządzaniem sięga się po takie neologizmy jak *managementality* (spajające słowa *governmentality* i *management*).

OGÓLNA TEZA *LE NOUVEL ESPRIT*...

Z zasadniczym tokiem rozumowania i specyfiką badań Boltanskiego i Chiapello można zapoznać się w kilku kolejno wydanych pracach objaśniających koncepcję nowego ducha kapitalizmu. Jako pierwsza ukazała się w 1999 r. sama książka *Le nouvel esprit du capitalisme*. Trzy lata później Chiapello i Fairclough zaprezentowali teorię i badania dotyczące nowego ducha kapitalizmu w *Understanding the New Management Ideology* [Chiapello, Fairclough 2002]. Dwa inne teksty – artykuły *The New Spirit of Capitalism* autorstwa Boltanskiego i Chiapello [2005a] oraz *The Role of Criticism in the Dynamics of Capitalism. Social Criticism versus Artistic Criticism* opublikowany w książce *Worlds of Capitalism* [2005b] – zawierające fragmenty treściowo i formalnie identyczne w porównaniu z tekstem trzy lata starszym, ukazują teoretyczną podstawę pracy z 1999 roku. W 2008 r. wydano polskie tłumaczenie artykułu Chiapello i Fairclougha [2008].

W myśl głównej tezy *Le nouvel esprit*..., w wyniku dialektycznej relacji między kapitalizmem (teza) a dążącymi do podważenia jego zasadności stanowiskami krytycznymi (antyteza) dochodzi do fundamentalnych przekształceń kultury gospodarowania. Podstawową cechą tego historycznego oddziaływania przeciwieństw jest przyswajanie przez kapitalizm części nieprzychylnych mu głosów i w ten sposób przekształcanie się w nową postać (synteza). Osią tego procesu, opisywaną przez Boltanskiego i Chiapello na przykładach, jest neutralizowanie przez kapitalizm wymierzonych w siebie niektórych głosów kontestatorskich, przetwarzanie ich, a następnie posługiwanie się nimi dla własnej korzyści. W efekcie, na każdym etapie przemian kapitalizmu powstaje odpowiadający mu duch, rozumiany jako ideologia, która uzasadnia zaangażowanie w kapitalizm i przedstawia je jako atrakcyjne [Boltanski, Chiapello 2005a: 162].

Boltanski i Chiapello twierdzą, że ostatnia faza dialektycznego procesu wzajemnego odnoszenia się do siebie kapitalizmu i jego krytyki osiągnęła punkt kulminacyjny na przełomie lat 60. i 70. XX wieku – w okresie wzmożonych protestów skierowanych przeciw tradycyjnym podziałom społecznym, w czasie walki z przejawami dyskryminacji klasowych, rasowych i seksualnych oraz w momencie nasilonych działań antywojennych i antytotitalarnych. Wtedy też, na fali antykapitalistycznych rozruchów organizowanych przez związki zawodowe, zaczęto formułować antysystemowe i kontrkulturowe w swojej wymowie zarzuty wobec ówczesnego *status quo*. Uskarżano się między innymi na ograniczanie przez system społeczny indywidualnej wolności w decydowaniu o sobie, dopominano się zwiększenia autonomii i elastyczności pracy w biurokratyzowanych

instytucjach oraz żądano przekazania przez polityczne i gospodarcze elity większej władzy zwykłym obywatelom i pracownikom [Berman 1996: 7–17].

Boltanski i Chiapello przekonują, że kapitalizm był w stanie wygasić znaczną część impetu tych rewolucyjnych postulatów, a następnie skutecznie rozbroić swoich krytyków z argumentacyjnego oręża. Zadeklarował włączenie naczelných postulatów swoich oponentów do głównego nurtu przeobrażeń gospodarczych oraz rozwinął metody koordynacji działań zbiorowych, które miały czynić zażość oczekiwaniom ówczesnych rewolucjonistów. Warto także zauważyć, że w ramach nowego ducha kapitalizmu – a w szerszej perspektywie także nowego porządku uzasadniania uruchamianego także poza sferą wąsko pojętego gospodarowania – jest czymś naturalnym, że współczesna kultura przedsiębiorczości daje szansę na „rozwój osobisty”, stawia na ludzi „aktywnych” i „kreatywnych”, jest pełna „wyzwań” i szans na „innowacyjne projekty”, promuje „elastyczność” i kontakty „sieciorowe”, oferuje pracę jako realizację indywidualnych „pasji”, a jej „najcenniejszym zasobem są ludzie”. Autorzy argumentują, że w efekcie, od lat 80. XX w. otwarty opór przeciw kapitalizmowi zaczął słabnąć (na przykład ze strony tracących na znaczeniu związków zawodowych), a nowy duch stał się do końca lat 90. ideologią niekontestowaną.

OBURZENIE I KRYTYKA

Przekonanie Boltanskiego i Chiapello o rozbrajaniu przez kapitalizm wymierzonej w siebie krytyki przyciągnęło uwagę komentatorów i recenzentów *Le nouvel esprit...* i jednocześnie podzieliło ich w ocenach tej pracy. Dla jednych Boltanski i Chiapello oferują tezę oryginalną i rzucającą nowe światło na współczesną kulturę kapitalizmu, a dla innych jest ona albo dyskusyjna, albo nie w pełni nowatorska. Aby móc ustosunkować się do tych rozbieżności potrzebne będzie jednak ustalenie, do jakich rodzajów krytyki Boltanski i Chiapello się odnoszą.

Wychodzą oni z założenia, że wszelka krytyka – także dotycząca kapitalizmu – wzrasta etapami. Najpierw potrzebne jest jakieś przykre lub dotkliwe doświadczenie (indywidualne lub zbiorowe) stanowiące *źródło oburzenia*¹. Z tego

¹ Dziś mówienie o oburzaniu się niesie ze sobą dodatkowe i nieplanowane przez Boltanskiego i Chiapello konotacje. Związane są one z szeroką falą globalnych protestów społecznych z lat 2010–2012, organizowanych przez takie środowiska jak Ruch Oburzonych czy Occupy Wall Street oraz z dramatycznymi zamieszkami w Grecji. Protesty te były odpowiedzią między innymi na konsekwencje światowego kryzysu finansowego datowanego od 2007 roku i na wprowadzane przez światowe elity gospodarcze i polityczne długoterminowych strategii zapobieżenia mu. W tym czasie także mówiono o oburzaniu się, ale nie w nawiązaniu do *Le nouvel esprit...*, ale do niezwykle

wstępnego, emotywnego stadium, oburzenie może przekształcić się w formę bardziej złożoną, argumentacyjnie i retorycznie rozbudowaną, zdolną podjąć ideologiczną (rozumianą zgodnie z ujęciem Boltanskiego i Chiapello, patrz niżej) walkę oraz, przez powołanie się na określoną koncepcję dobra wspólnego, aspirować do uniwersalizacji swoich normatywnych roszczeń. Kiedy Boltanski i Chiapello twierdzą, że kapitalizm obezwładnił skierowaną w niego krytykę, to przekonują, iż doszło do zatamowania drogi od stadium początkowego do rozwiniętego. Mimo że potencjał oburzania się może być stale obecny, szczególnie w młodym pokoleniu, krytyka refleksyjna (teoretyczna i umocowana argumentacyjnie) znajduje się w stanie dekompozycji [Boltanski, Chiapello 1999: 81–82].

Można za autorami wskazać cztery rodzaje *źródeł oburzenia* wobec kapitalizmu. Związane są one z upatrywaniem w kapitalizmie przyczyn, kolejno: a) odczarowania (*le désenchantement*²) życia społecznego i odebrania mu charakteru autentyczności; b) opresji nałożonej na ludzką autonomię, kreatywność i wolność; c) biedy i nierówności społecznych; d) oportunistu i egoizmu. Pierwsze dwa źródła oburzenia wyznaczają zakres *krytyki artystycznej*, pozostałe – *krytyki społecznej*.

Krytyka artystyczna potępia przede wszystkim ekspansywne urynkowanie oraz standaryzację pracy i produkcji, prowadzące do zaprzepaszczenia zmysłu piękna i wyczulenia na wartości. Wymuszanie nieustannej pogoni za zyskiem przeciwstawiane jest wolności właściwej artystom oraz odrzucaniu przez nich wszelkich form uprzedmiotowienia. Ten typ krytyki domaga się autonomii jednostek i grup, uwolnienia jej kreatywności, umożliwienia im autentycznego

popularnej książki Stéphane'a Hessela *Czas oburzenia*. Hessel – dawny członek francuskiego ruchu oporu – namawia w niej do buntu przeciw globalnym nierównościom majątkowym i dochodowym oraz do czynnego opowiedzenia się za podstawowymi wartościami, na których wsparta była walka z dwudziestowiecznymi totalitaryzmami. Z punktu widzenia Boltanskiego i Chiapello można powiedzieć, że choć oburzenie uruchomione w czasie kryzysu finansowego często porównywane było do protestów 1968 roku, to programowo nie mogło ono przejść z fazy początkowej – ematywnej – do stadium refleksyjnej krytyki teoretycznej. Reprezentanci Ruchu Oburzonych i Occupy Wall Street zapowiadali, że nie chcą proponować rozwiązań sytuacji kryzysowej, ale chcą wyrazić swój sprzeciw i stawić opór globalnym niesprawiedliwościom finansowym i politycznym, których stali się bezpośrednimi i niezamierzonymi ofiarami. Z dwóch omawianych w *Le nouvel esprit...* typów krytyki, czyli artystycznej i społecznej, współczesne antykapitalistyczne oburzenie nie zaktywizowało właściwie w ogóle krytyki artystycznej – przejętej i zinstrumentalizowanej, zdaniem Boltanskiego i Chiapello, przez kapitalizm – a opierało się głównie na krytyce społecznej, której kapitalizm nigdy nie mógł w pełni wchłonąć.

² Zastosowane przez autorów wyrażenie *le désenchantement* nawiązuje do pojęcia odczarowania świata w sensie weberskim, ale oznacza także, adekwatne w kontekście omówienia typów krytyki kapitalizmu, „rozczarowanie”, „zawód”, „niespełnienie oczekiwań”.

i wolnego decydowania o sobie i swoim otoczeniu. *Krytyka społeczna*, źródłowo charakterystyczna dla myśli socjalistycznej i marksizmu, bazując na teoriach eksploatacji, piętnuje postępujące rozwarstwienie społeczne i atakuje zastępowanie solidarności grupowej indywidualizmem. Postuluje realizację ideałów merytokracji i sprawiedliwości społecznej.

Oba typy krytyki mogą być zwrócone przeciw sobie, np. z punktu widzenia krytyki społecznej można wypominać rzecznikom krytyki artystycznej egoizm i elitarny indywidualizm. Mogą one jednak iść ramię w ramię, jak miało to miejsce podczas kontestatorskiego przesilenia 1968 r. Krytyka artystyczna i krytyka społeczna mogą być formułowane od wewnątrz świata pracy (pracownicy, kierownicy), ale i z zewnątrz (intelektualiści). Ponadto, każda z nich ma swój pro- i antymodernistyczny aspekt: krytyka artystyczna jest antymodernistyczna, gdy za cel przyjmuje odczarowanie świata, gdy zaś zajmuje się problematyką wolności, wtedy staje się promodernistyczna. Krytyka społeczna jest antymodernistyczna, atakując postępujący indywidualizm i zanikanie międzyludzkiej solidarności, staje się natomiast promodernistyczna, gdy zwalcza nierówności społeczne [Boltanski, Chiapello 1999: 86].

Krytyka społeczna i artystyczna nie miały jednak takiego samego wpływu na przemiany kapitalizmu. W opinii Boltanskiego i Chiapello, inicjując negocjacje pracownicze oraz ustępując w walce o zrównywanie płac i bezpieczeństwo miejsc pracy, francuskie przedsiębiorstwa i ich doradcy z lat 70. XX w. początkowo podjęli próbę realizacji postulatów krytyki społecznej. Była to przymiarka do modyfikacji tzw. systemu i zbliżania go do ideału sprawiedliwości społecznej. Efektem tej wewnętrznej krytyki korygującej (*la critique corrective*) okazało się obniżenie płac i osłabienie związków zawodowych, a nie – jak planowano – uczynienie organizacji pracy bardziej sprawiedliwą. Dopiero w wyniku oddziaływania na ówczesny kapitalizm (teza) krytyki artystycznej (antyteza) dokonała się istotna zmiana (synteza). Nowy kapitalizm skorzystał na wymierzonej w niego radykalnej krytyce (*la critique radicale*) i dzięki niej wykształcił solidniejsze podstawy obrony swojej prawomocności. Nowa sytuacja wpłynęła również zwrotnie na głosy kontestujące moralne podstawy kapitalizmu – okazała się trudniejsza w interpretacji z punktu widzenia krytyki społecznej, a rzecznicy krytyki artystycznej albo uznali finalne zmiany za satysfakcjonujące, albo włączyli się w główny nurt formowania się nowych elit władzy.

W latach 70. przedsiębiorstwa zasilone zostały przez nowych konsultantów różnych specjalności i razem z nimi wypracowały podwójną odpowiedź na żądania krytyki artystycznej. Z jednej strony – na poziomie reguł organizacji pracy – zaczęto wprowadzać na szerszą skalę elastyczne grafiki, płacę zależną od

efektywności, promowano budowanie małych zespołów pracowniczych wynagradzanych w systemie premiowym, pracę na kontraktach czasowych i w trybie projektowym, minimalizację hierarchii wewnątrz firm oraz zachwalano pożytki z outsourcingu. Z drugiej strony, elity biznesowe, tzw. guru zarządzania, a także niektórzy reprezentanci nauk społecznych, wytworzyli nowe i przydatne z punktu widzenia wychodzenia kapitalizmu z opresji rozumienie kryzysu przełomu dekad [Boltanski, Chiapello 2005a: 177]. W języku powstałej ideologii zaczęto określać go jako bunt przeciw tradycyjnym autorytaryzmom, społecznej niesprawiedliwości oraz warunkom pracy identyfikowanym z fordyzmem, od których do dziś nowy kapitalizm stara się za wszelką cenę odróżnić i o którym stara się zapomnieć. Praca przestawała być definiowana w kategoriach bezosobowych relacji, scentralizowanej władzy kierowniczej, mechanizmów biurokratycznych i hierarchicznych relacji między podmiotami różnych specjalizacji.

W uzupełnieniu obserwacji Boltanskiego i Chiapello warto zauważyć, że nowa era tchnęła w kapitalizm nowego, pełnego „ludzkich” cech ducha – emocji (pozytywnych i negatywnych), pasji i poczucia twórczej wolności. Menedżerowie zostali zdefiniowani jako przeciwieństwo dawnych administratorów biznesu oraz objęci zobowiązaniem do doskonalenia „kompetencji miękkich” i rozwijania „inteligencji społecznej”. „Działy HR” i „zarządzający personelem” nie eksponują swoich intelektualnych źródeł sięgających inżynierii mechanicznej, a kariery „coach’a” lub „trenera” utożsamione zostały z sukcesem życiowym w profesjonalnym pomaganiu innym w drodze na szczyty. Nowy duch kapitalizmu sankcjonuje sposoby utrzymywania ludzi „na dobrej drodze” [por. Hirschman 1997: 105] także dzięki powiązaniu z niektórymi nurtami w naukach społecznych. Dzięki nim do kultury przedsiębiorczości trafiły teorie zaufania [Giddens 2008; Sztompka 2000], określono nowy psychologiczny profil jednostki szczególnie użytecznej [Inkeles, Smith 1984; Inkeles 1984], sformułowano koncepcję kapitału społecznego [Coleman 1988], wypromowano tzw. inteligencję emocjonalną [Goleman 1997] i psychologię pozytywną [Seligman 1993], a także upowszechniono idee kształcenia przez całe życie (*life-long learning*), równowagi między pracą a życiem prywatnym (*work-life balance*) i teorię klasy kreatywnej [Florida 2010].

Akcentowanie przez Boltanskiego i Chiapello powiązań kapitalizmu z jego krytyką prowadzi do uwypuklenia kulturowego i aksjologicznego aspektu przemian gospodarczych i odsuwa na bok jego aspekt czysto ekonomiczny. W ich rozumieniu, przemiany kapitalizmu i jego ducha nie zachodzą samoistnie, to znaczy siłą przekształceń wąsko pojętej ekonomii, ale pod wpływem oddziaływania głosów antykapitalistycznych, sygnalizujących rozziw między bieżącą formułą gospodarowania a normatywną wizją porządku społecznego [Boltanski,

Chiapello 2005a: 163]. Kapitalizm pozbawiony jest normatywnego fundamentu o tyle, o ile ogranicza się go do prostej akumulacji. Pozostając w ciągłej relacji ze stanowiskami wobec niego krytycznymi, kapitalizm jest w stanie orientować się na dobro wspólne w formie adekwatnej do zapotrzebowania danego czasu. W tym dwukierunkowym warunkowaniu rola uzasadnień kapitalizmu ugruntowanych wyłącznie w myśli ekonomicznej traktowana jest, ze względu na ogólność takich uprawomocnień, jako marginalna. Podobnie jak Charles Hampden-Turner i Alfons Trompenaars [2012: 13], Boltanski i Chiapello uznają, że ewentualna istotność podobnych generalizacji ani nie przekuwa się na reguły codziennego działania w sferze pracy, ani nie jest w stanie tego działania w czytelny sposób bronić przed adversarzami. Rolę łącznika między makrospołecznymi przemianami ekonomicznymi a powszednią aktywnością jednostek pełni właśnie duch kapitalizmu.

W głównej figurze myślowej zawartej w *Le nouvel esprit...* niektórzy dostrzegają pewne niedostatki, skrótowość i brak odniesień do innych czynników zmiany kapitalizmu. Z punktu widzenia badań nad ekonomią polityczną – a więc obcego Boltanskiemu i Chiapello – nie dość, że krytyka kapitalizmu przez ostatnie dekady wcale nie została osłabiona, to jeszcze nie w niej samej należy szukać podstawowych czynników przeobrażeń życia gospodarczego. W zamian trzeba byłoby przyglądać się globalizacji rynków finansowych, władzy elit korporacyjnych, które uzależniają od siebie instytucje publiczne państw narodowych oraz upowszechnianiu się neoliberalizmu służącemu wprowadzaniu regulacji rynkowych i postaw przedsiębiorczych w pozagospodarczych sferach wcześniej regulowanych przez instytucje państwowe (opieka zdrowotna, polityki publiczne, szkolnictwo). Takie spojrzenie jest charakterystyczne dla lewicowo zorientowanego nurtu krytycznych studiów nad zarządzaniem [Alvesson 2004; Alvesson, Willmott 1992; Davis 2011; McGuigan 2009; Zawadzki 2014, Sułkowski, Zawadzki 2014], który rozwija się od czasów, w których krytyka kapitalizmu zdaniem Boltanskiego i Chiapello miała być zatamowana i to bez wyraźnego momentu oburzenia. To szerokie grono dostarcza bogatego zasobu etnografii, analiz socjologicznych, ekonomicznych i badań tzw. menegerializmu wpisywanych następnie w różne warianty marksizmu lub w nurt postfoucaultowski. Sięgając jednak szczególnie do Harrego Bravermana *Labor and Monopoly Capital* [1974] czy szkoły frankfurckiej, krytyczne studia nad zarządzaniem mieszczą się w typologii krytyk zawartych w pracach Boltanskiego i Chiapello i są potencjalnym przedmiotem badań nad dialektyką kapitalizmu i antykapitalizmu.

Poza tym warto też zwrócić uwagę, że Boltanskiego i Chiapello typologia krytyk kapitalizmu stanowi nie tylko poznawczo istotną, empiryczną i metate-

oretyczną pracę dokumentującą wybrane stadium przekształceń kapitalizmu. W późniejszej pracy [2013] Chiapello rozbudowuje bowiem typologię z *Le nouvel esprit...* o dwa kolejne typy krytyki kapitalizmu: *krytykę konserwatywną i ekologiczną*. Zgodnie z przekonaniem Chiapello, *krytyka konserwatywna* towarzyszy kapitalizmowi od połowy XIX wieku i występuje przeciw chaosowi moralnemu, zaburzeniu solidarności społecznej i walce klasowej; opowiada się za obroną godności ludzkiej, współzależności klas społecznych oraz podkreśla moralne zobowiązania elit wobec reszty społeczeństwa. *Krytyka ekologiczna* odnosi się do niszczenia przez kapitalizm ekosystemu i różnorodności gatunkowej oraz piętnuje jego destrukcyjny potencjał zagrażający całej ludzkiej cywilizacji. Opowiada on się za takimi wartościami, jak godność wszystkich żywych istot oraz zapewnienie dobrych warunków życia dla przyszłych pokoleń.

Chiapello uważa, że wszystkie cztery typy krytyki (społeczna, artystyczna, konserwatywna i ekologiczna) mogą łączyć się ze sobą w różnych układach, nieraz jeden z typów krytyki występuje razem z innymi typami, a w zależności od kontekstu mogą mieć one wspólnych rzeczników. W dobie nasilających się dyskusji wokół społecznej odpowiedzialności biznesu, społecznych i gospodarczych konsekwencji zmian klimatu oraz tzw. zielonej ekonomii, którą skądinąd jedni chcą realizować na drodze utopijnego samoograniczenia na wzór społeczeństw tradycyjnych, a inni przez intensyfikację wykorzystania nowoczesnych technologii [Chiapello 2013: 74], rozpoznanie tych wzajemnych powiązań staje się coraz bardziej istotne.

CITÉ PROJEKTU³

Zapoznając się z koncepcją nowego ducha kapitalizmu, warto od razu zauważyć, że jest ona teoretycznie zakorzeniona w poprzednich pracach otoczenia Boltanskiego. Tym samym znajduje się ona pod presją całościowej kompilacji z wcześniej wypracowanymi siatkami pojęciowymi. W *De la justification* [1991] Boltanski i Thévenot omówili teorię tzw. reżimów uzasadniania (fr. *cité*)⁴. *Cité*

³ W różnych tekstach zapis i tłumaczenia tego terminu bywają odmienne. W oryginale [1999] pojawia się *cité par projets*), w wydaniu angielskim z 2007 – *city*. W artykule zamieszczonym w *International Journal of Politics, Culture, and Society* przyjęto wariant *Cité (Projects-oriented Cité)*. W polskim wydaniu zastosowano zapis (*Cité Projektu*). W *On Justification. Economies of Worth* z 2006 roku, angielskim tłumaczeniu pracy *De la justification*, *cité* tłumaczone jest jako *polity*.

⁴ Autorzy stosuj   także określenia wymienne: logiki uzasadnieniowe, porządki uzasadniania, porządki prawomocne, porządki sprawiedliwości.

rozumiane są jako teoretyczne konstrukty służące do klasyfikowania pewnych sposobów wypowiedzania się uruchamianych w sytuacjach sporów między rzecznikami różnych wizji dobra wspólnego. Każdy reżim uzasadniania związany jest z inną koncepcją sprawiedliwości i posiada pewien zbiór wartości leżący u jego podstaw. W tej abstrakcyjnej formule zawiera się nie mniej abstrakcyjna klasyfikacja sześciu *cité*, opracowana na podstawie przeglądu kanonicznych tekstów ekonomii politycznej, autorstwa przede wszystkim Świętego Augustyna, J.B. Bossuet’a, T. Hobbesa, J.J. Rousseau, A. Smith’a i H. Saint-Simon’a. Wyróżnione zostały odpowiednio: *cité inspiracyjne*, *cité domowe*, *cité sławy*, *cité obywatelskie*, *cité rynkowe*, *cité przemysłowe*. Szczegółową charakterystyk   każdego z nich Boltanski i Thévenot omawiają w *De la justification* oraz *The Sociology of Critical Capacity* [1999]. W *Le nouvel esprit...* tak  że znajduje się przypomnienie podstawowych własności reżimów uzasadniania [por. Boltanski, Chiapello 1999: 61–65].

Boltanski i Chiapello uznali, że na użytek rekonstrukcji reżimu uzasadniania charakterystycznego dla w  sp  czesnego kapitalizmu można bez zastrze  en pójść tokiem rozumowania powziętym w *De la justification*. Ich zdaniem, gdy uj  ć problem ducha kapitalizmu w ramy koncepcji *cité*, dostrzegalne stan   się cechy nowego systemu wartości – *cité projektu*. Okaże się też, że jego gramatyka – zestaw analitycznie i empirycznie wyodrębnionych składowych i cech *cité* – stanowi symboliczny zasób służący uprawomocnieniu działalności w ramach w  sp  czesnego kapitalizmu.

Przed rozpatrzeniem składowych *cité projektu* warto podkre  li   kilka kwestii. Po pierwsze, kategorie pojęciowe i terminologia wykorzystywana przez Boltanskiego i Chiapello do opisu reżimów uzasadniania są raczej hermetyczne i nie ułatwiają lektury. Są bowiem skonstruowane tak, aby tworzyły spójny i samowystarczalny system pojęciowy, raczej nieprzewidujący dalszych uzupełnień, poszerzania lub zmiany bez ryzyka naruszenia całéj teoretycznej budowli tworzonej od *De la justification*. Po drugie, ogromny teoretyczny konstrukt, jakim jest *Le nouvel esprit...*, nie ma dotycz  ć kapitalizmu w całéj swojej zło  żono  ci. W zamierzeniu autorów praca ta ma m  wi  ć tylko o rzeczywistości Francji i to wyłącznie w sferze związanej z zarządzaniem. Po trzecie, typ idealny nowego ducha kapitalizmu został stworzony na podstawie analizy specjalistycznej literatury adresowanej do menedżerów, a nie choćby do elity finansowej (w ramach kapitalizmu instytucjonalnego) czy drobnych przedsiębiorców w różnych odmianach kapitalizmu w  sciocielskiego. Wreszcie, po czwarte, Boltanski i Chiapello opisują zastosowaną procedur   badawczą oraz list   badanych przez siebie tekstów, ale nigdzie nie wyjaśniają, wedł  g jakich szczegółowych kryteriów dobrana została

akurat ta literatura. Brakuje także informacji o kontekście wytworzenia wybranych materiałów oraz odpowiedzi na pytanie, dlaczego część z nich to tłumaczenia tekstów napisanych poza Francją.

Do gramatyki każdego *cité* – taką *cité projektu* – nale  ⁵: *zasada równoważności, stan wielkości, stan ma  lo  ci, zbiór obiektów i urz  dze  n, zbiór podmiotów, naturalne więzi między bytami, relacja wielkości, formu  la inwestycji, modelowy sprawdzian oraz harmonijna figura naturalnego porządku*. Zdaniem Boltanskiego i Chiapello, wykorzystując gramatyk   *cité*, można wyczerpująco opisa   i zrozumieć specyfik   nowego ducha jako re  żimu uzasadniania, a następnie rozpozna  , gdzie przebiegają główne granice dzielące go od starszych odmian ducha kapitalizmu. *Zasada równoważności* jest to ogólna norma w  lasciwa dane-mu *cité* – wyznacza punkt odniesienia dla por  wna  n, ocen i ich uprawomocnie  n. W *cité projektu* ow   norm   jest „aktywność” [Boltanski, Chiapello 1999: 165 i nast.].⁶ Za wartościowe uznaje się przede wszystkim pozostawanie w sta  lej „aktywności”, „anga  zowanie się” w kolejne „projekty”, ci  g  le dzielenie się „nowymi pomys  lami”. W tym re  żimie uzasadniania życie w ogóle definiowane jest jako seria „projektów”, wymagających „aktywności” albo gotowości do „w  łączenia się” w nie. Nigdy nie należy pozostawa   poza jakim  s „projektem”. Choć „zaanga  zowanie” jest zawsze kr  tkotrwa  le i nastawione na szybkie osiągnięcie celu, w ramach *cité projektu* budzi ono entuzjazm i przynosi satysfakcj  . Jednym z efektów bycia „aktywnym” mają być „ sieciowe” relacje oparte na luźnych więziach umożliwiających inicjowanie i podejmowanie nowych „projektów”. W opinii Boltanskiego i Chiapello, to dzięki nim niwelowane są takie podziały, jak: praca a czas wolny, zarabianie a działalnośc nieop  lacana, zatrudnienie pewne a brak stabilizacji.

Stan wielkości osiągany jest przez spe  lnianie warunków okre  slonych przez *zasad   równoważności* („aktywno  c”). Jest w  lasno  ci   relatywną, gdyż *stan wielkości* pozostaje uzasadniony tylko w ramach *cité* i tylko w nim uznawany jest za prawomocny – osiągnięty sprawiedliwie. *Wielko  c* w *cité projektu* wyznaczona jest przez respektowanie normy „aktywności”, zdolno  c do „adaptacji”, „elastyczno  c” oraz bycie „autonomicznym”. *Wielki* demonstzuje brak obaw

⁵ Na podstawie: Boltanski, Chiapello 2005: 169. Niektóre zaproponowane tu przekłady elementów gramatyki r  ni   się od wariantów przyjętych w tłómaczeniu *Nowej ideologii zarządzania...* [Chiapello, Fairclough 2008: 373].

⁶ W tej sekcji, składowe *cité projektu* (charakterystyczne dla niego elementy dyskursu, wykorzystywane w literaturze na temat kierowania) pisane są w cudzysłowie. Za wyjątkiem wyrażzeń obcojęzycznych, kursywa zarezerwowana jest dla terminologii stosowanej przez Boltanskiego i Chiapello do opisu *cité projektu*.

wobec podejmowania „ryzyka”, prezentuje się innym jako chętnie zawierający „kontakty” z „nowymi ludźmi” i korzystający z „nowych możliwości”. Swoje zalety wykorzystuje nie tylko dla własnych korzyści, ale przede wszystkim dla dobra innych, dlatego budzi w nich „zaufanie”. Zamiast rozkazywać – pokazuje, że „słucha”, eksponuje swoje przywiązanie do ideału „tolerancji” i „poszanowania” dla inności. Dzięki swoim „koneksjom” – stałym kontaktom z innymi *wielkimi* – i miejscu w „sieciach” jest w stanie zwiększyć swoją i innych „zdolność do angażowania się w kolejne projekty”, choć, co charakterystyczne dla *cité projektu*, niekoniecznie zwiększa on szanse na stałe zatrudnienie.

Termin „koneksje” stosowany jest tu bez negatywnie nacechowanej konotacji nieuczciwej zakulisowości, a raczej dla podkreślenia *  wiata* niejako zawieszonego na „sieciach”, „relacjach” i „projektach”. *  wiat koneksjonistyczny* [*le monde connexionniste*, Boltanski, Chiapello 1999: 168] zamieszkanym jest przez istoty, których naturalną trosk   jest „wchodzenie w relacje” oraz zawieranie nowych znajomości. W tym celu *wielcy* zajmują się swoją zdolnością do ciągłej „adaptacji”, szkol   się w byciu „elastycznymi” i pracuj   nad umiejętnością „dostosowywania się” do innych istot, ale i nowych „projektów”. Piel  gnuj   swoje „kompetencje” do odnajdywania się w nowych „zadaniach”,   zyw   entuzjazm do ich nieustannej „zmiany”, a cechy własne „elastycznie dopasowuj  ” do wymogów kolejnych „wyzwań”.

Ma  o   jest stanem przeciwnym *wielkości*, charakteryzują ją powodowane różnymi względami brak „aktywności”, niezdolność do „angażowania się w projekty” oraz niew  łączanie się w strumień ciągłej „zmiany”. Kto znajduje się w stanie *małości*, ten nie potrafi się „komunikowa  ” ani „zawiera   kompromisów”. Jest „zamknięty”, postępuje na mocy „zachowawczych” przekonaa  , jest „nieelastyczny” w swoim przywiazaniu do jednego „projektu” i „niemobilny” przez zakotwiczenie w jednym miejscu. O *małości*   wiadczy przedkładanie bezpieczeństwa nad „autonomi  ” i „podejmowanie wyzwań”. Wszystko, co zamyka „możliwości” i „ogranicza” rozrastanie się *  wiata koneksjonistycznego* – od zasiedzia  o  ci i tradycjonalizmu po monopol i specjalne przywileje dla wybranych – działa na szkod   *cité projektu* i charakteryzuje *ma  o  *.

Zbiór obiektów i urz  dze  w w cité projektu jest funkcj   wymogu bycia „w kontakcie z innymi” i utrzymywania „relacji” z nimi, dlatego w jego skład wchodzi środki i technologie komunikacyjne oraz sprzęt mobilny. Specyficznymi urządzeniami są także firmy zbudowane na kształt sieci, reguły franchisingu czy outsourcingu.

Zbiór podmiotów zarezerwowany jest dla tych, ktorzy w sposób szczególny potrafi   „animowa  ” wspólne działania, kszta  towa   po   adane „relacje” i by   stale

„aktywnymi”. Szczególna rola przypada tu „menedżerom”, „szefom projektów”, ale także „coachom”, „doradcom” i „ekspertom” towarzyszącym „menedżerom” w kierowaniu „zasobami ludzkimi”. Do *zbioru podmiotów* zaliczają się także „klienci”, „dostawcy” czy „podwykonawcy”, jeśli tylko nawiązuje się z nimi „partnerskie relacje”. *Naturalne więzi między bytami* oparte są na „zaufaniu”, otwartej „komunikacji” oraz zdolności do „dopasowywania się” do cudzych potrzeb.

Relacja wielkości wyraża zorientowane na dobro wspólne więzi między *wielkimi* a *małymi*. Same cechy podmiotów to za mało, aby prawomocnie zajmować miejsce w danym *cité*. *Wielki* sprawia,    *mali* z „zaufaniem” i „entuzjazmem” „angażuj   się” w kolejne „projekty”, co z kolei podnosi ich „zatrudnialność” (*l’employabilit  *). *Wielcy* udostępniają *małym* dobra rzadkie, przede wszystkim „informacje” oraz mo  liwo  c   włączenia się do „sieci”, zarażają ich swoim „dynamizmem” oraz pomagają im zyska   reputacj   przez upublicznianie efekt   wykorzystania swoich „talent  ”.

Formu   inwestycji łączy wejście w „stan wielkości” z w  ciwymi dla danego *cité* rodzajami poświecenia – warunkami możliwości bycia uznanym za *wielkiego* ze wzg  du na zas  gi dla wspólnego dobra. Na drodze do *stanu wielkości* należy po  wieci   wszystko, co ogranicza „dostępność” i „zatrudnialność”. Dotyczy to przede wszystkim przywiązania do wybranego całościowego „projektu”, np. za ograniczające przyjmuje się oddanie jednemu wyuczonemu zawodowi, po  wiecenie wieloletniemu związkowi małżeńskiemu czy realizacj   powołania. Formu   inwestycji wymaga odrzucenia czynnik   ograniczających „mobilność”, „otwartość na inność”, zdolno  c   szybkiej „reorganizacji” wąskiego działania wzorowanej na „szczupłym (lekkim) zarządzaniu” (*lean management*). Zarówno na poziomie indywidualnym jak i organizacyjnym niepo  adane jest zakorzenienie, potrzeba d  gotrwa  ego bezpieczeństwa, przywiązanie do wartości uniwersalnych oraz d  czenie do stabilizacji.

Wielko  c  , ktor   wyraża „cz  wiek lekki” (*l’homme léger*), a więc wolny od obci  gaj  cych zobowi  za   i ograniczającego przywiązania do zasad, pozwala mu na zadowolenie si   wyłącznie w „przedsiębiorstwie samego siebie” (*l’entreprise de soi*) – jedynej instancji wyposażonej w trwałość, której brak zmieniającemu się otoczeniu. Aby lepiej „dopasowa   się” do „zmieniającego się otoczenia”, *cz  wiek koneksjonistyczny* [Boltanski, Chiapello 1999: 185] unika odniesień do hierarchicznych struktur dominacji oraz odżegnuje się od d  czenia do narzucania innym swojej woli – w zamian „dyskutuje”, „proponuje”, „komunikuje się”.

Modelowy sprawdzian – adekwatna do wymogów danego *cité* okoliczno  c   szczególnie wyra  znego ukazania *wielkości*. Podobnie jak w sporcie, modelo-

wym sprawdzianem dla biegaczy jest prawomocnie rozstrzygający o *wielkości* każdego z uczestników bieg, tak głównym sprawdzianem w *cité projektowym* jest moment przechodzenia od kończącego się do nowego „projektu”. Dowodzić swojej *wielkości* można tym skuteczniej, im częściej zmienia się „projekty”, a tym samym dobitniej prezentuje się swoje prawomocne miejsce w *cité*. Uzasadnianie *wielkości* przez angażowanie się w kolejne „projekty” jest *modelowym sprawdzianem*, który należy nieustannie odnawiać, stąd też ani strumień kolejnych „projektów”, ani proces uprawomocniania *wielkości* nie ma końca i stanowi okoliczność ustawicznego podawania *wielkości* w wątpliwość.

Harmonijna figura naturalnego porządku to typ idealny warunków sprawiedliwej dystrybucji *wielkości* wśród uczestników *cité*. W *cité projektu* naturalną organizacją relacji między elementami (podmiotami i przedmiotami) jest „sieć”.

Boltanski i Chiapello zwracają także uwagę na przeobrażenia pozadyskursowego kontekstu powstania nowego porządku wartości oraz towarzyszących mu przemian w trzech wymiarach ducha kapitalizmu. W porównaniu z okresem wcześniejszym, współcześnie kapitalizm jest silnie zglobalizowany, oparty o międzynarodowe przedsiębiorstwa sieciowe i operacje finansowe o zasięgu światowym. Autorzy twierdzą, że masowa produkcja jednakowych dóbr zastąpiona została zróżnicowaniem wytwarzania opartym na technologiach internetowych. Podstawową cechą wymiaru atrakcyjności kapitalizmu jest deklaracja wyzbycia się autorytaryzmu kojarzonego ze zbiurokratyzowanym modelem hierarchicznego zakładu przemysłowego (kojarzonego z tayloryzmem), na którego miejsce weszły organizacje o swobodniejszej strukturze i rozmytych granicach [Boltanski, Chiapello 2005a: 166].

HISTORYCZNE PRZEMIANY DUCHA KAPITALIZMU

Obok tezy o współzależności kapitalizmu i krytyki, drugim zasadniczym elementem teorii wyłożonej w *Le nouvel esprit...* – również niepozabawionym aspektów problematycznych wartych bliższego omówienia (patrz niżej) – jest fazowy charakter przekształceń zarówno kultury gospodarowania, jak i towarzyszących jej systemów uzasadniania. Tabela przedstawia trzy zrekonstruowane przez Boltanskiego i Chiapello odmiany ducha kapitalizmu.

TABELA 1. Trzy warianty ducha kapitalizmu

	Pierwszy duch kapitalizmu – koniec XIX i początek XX wieku	Drugi duch kapitalizmu – 1940–1970 r. XX wieku	Trzeci (nowy) duch kapitalizmu – od 1980 r. XX wieku
Formy akumulacji kapitału	małe firmy, kapitalizm mieszczański	duże zakłady przemysłowe, produkcja masowa, polityka ekonomiczna państwa	firmy sieciowe, Internet i firmy z branży biotechnologicznej, globalny świat finansów, zróżnicowana produkcja
Ekscytacja	wolność od społeczności lokalnych, postęp	możliwości kariery, pozycje władzy, efektywność możliwa w krajach wolności	brak autorytarnych szefów, „rozmyte” organizacje, innowacja, kreatywność, ciągła zmiana
Sprawiedliwość	połączenie sprawiedliwości domowej i rynkowej	merytokracja doceniająca efektywność, zarządzanie przez cele	merytokracja doceniająca mobilność, zdolność wspierania sieci, każdy projekt jest szansą na rozwój zatrudnialności
Bezpieczeństwo	własność prywatna, relacje osobiste, paternalizm	długoterminowe planowanie, kariera, państwo opiekuńcze	przedsiębiorstwa dostarczają zasoby samopomocy, samozarządzanie

Źródło: na podstawie: Boltanski, Chiapello 2005: 166.

Zdaniem Boltanskiego i Chiapello, na każdym etapie swojej historycznej zmienności, duch kapitalizmu wyraża się w trzech wymiarach, uzasadniających zaangażowanie w aktualny wzór gospodarowania [Boltanski, Chiapello 2005a: 164, Chiapello, Fairclough 2008: 377, Chiapello 2003: 164]. Pierwszy – *wymiar ekscytacji*, określany także jako wymiar atrakcyjności, wymiar motywacyjny lub stymulacyjny, dostarcza odpowiedzi na pytania o źródła entuzjazmu wobec działalności kapitalistycznej oraz o czynniki sprawiające, że zaangażowanie w nią wydaje się ekscytujące. Znakiem rozpoznawczym nowego ducha kapitalizmu jest rzekomo *ekscytująca* atrakcyjność „ciągłej zmiany”, „innowacyjności” i „kreatywności”. Drugi – *wymiar sprawiedliwości* – związany jest z określaniem, w jakiej mierze kapitalizm jest zgodny z troską o dobro wspólne. Dominuje przeformułowany wariant ideału merytokracji promujący „mobilność” i „wspieranie” „sieci”. Zgodnie ze swoim duchem, nowy kapitalizm jest sprawiedliwy, ponieważ stymuluje „zatrudnialność”, a ta prowadzi do „włączania się” w nowe „projekty”. Trzeci – *wymiar bezpieczeństwa* – dotyczy form bezpieczeństwa oferowanych przez kapitalizm. Należą do nich głównie „zarządzanie sobą”, „samopomoc” oraz uczenie się nieustannego „dostosowywania się” i akceptacji wymogu „mobilności”.

Przez pryzmat trzech wymiarów ducha kapitalizmu (*atrakcyjności, bezpieczeństwa i sprawiedliwości*) Boltanski i Chiapello starają się omówić jego dotychczasowe odmiany. Autorzy wymieniają trzy postacie ducha kapitalizmu. Pierwszy i najwcześniejszy sięga przełomu XIX i XX wieku, nawiązuje do systemu wartości ówczesnych *bourgeois*. Obraz przedsiębiorczości mieszczańskiej łączy wzorzec ryzykanta, hazardzisty i zdobywcy z ambicją wyzwolenia się z ograniczeń narzucanych przez lokalną społeczność i z więzów tradycyjnych zależności wobec rodziny. Wymiar bezpieczeństwa pierwszego ducha kapitalizmu ujawnia się w połączeniu ekonomicznie pożądanых przymiotów dobrego gospodarza (racjonalizacja życia codziennego, kalkulacja i przewidywalność) oraz tradycyjnych wzorów patriarchalnych. Tak pojęte bezpieczeństwo ma cechować zarówno osobiste relacje rodzinne jak i kontakty pracownicze.

Już na etapie analitycznego wyodrębniania kolejnych faz ducha kapitalizmu koncepcja Boltanskiego i Chiapello oddala się od prac klasycznych. Rozumieją oni pierwszego ducha kapitalizmu jako określonego przez tzw. kapitalizm rodzinny, dalece różny od jego późniejszej wielkoprzemysłowej i anonimizującej formy. Jednocześnie jednak Boltanski i Chiapello podkreślają, że wspierał on wymiar dobra wspólnego przywiązaniem do idei postępu i pożytków z uprzemysłowienia.

Drugi duch kapitalizmu przypada na lata 1940–1970 i przyjmuje swoją zmaterializowaną wersję w wielkich i zbiurokratyzowanych przedsiębiorstwach masowej produkcji standaryzowanych dóbr. Motywację do zaangażowania w życie gospodarcze dawała obietnica nieograniczonego rozrostu firmy, zdobycia władzy zarządczej w ramach wielkoprzemysłowych struktur organizacyjnych oraz zwiększania mocy produkcyjnych przez wykorzystanie efektu skali. Bezpieczeństwo widziano w planowaniu długoterminowym oraz racjonalnej rozbudowie środowiska organizacyjnego dającego schronienie dla ekspansywnie postępujących karier kierowniczych.

Wyznaczniki nowego stadium kultury kapitalizmu – trzeciego ducha kapitalizmu i odpowiadającego mu *cité* – kondensują się zdaniem Boltanskiego i Chiapello w charakterystyce pracy i strategiach działania jednostek kształtowanych według wzorca „menedżera”, a ściślej „menedżera średniego szczebla”. Aby „zarządzać”, „menedżer” udziela i jednocześnie sam korzysta z rozbudowanych treningów interpersonalnych, warsztatów psychologiczno-emocjonalnych i coachingu, tworzy i sam uczestniczy w złożonych programach prowadzenia „sieciowej” pracy, równolegle kontroluje i „usamodzielnia” pracowników, a niekiedy restrukturyzuje zarówno przedsiębiorstwa, jak i samego siebie.

POLEMIKA Z FAZOWĄ REKONSTRUKCJĄ PRZEMIAN DUCHA KAPITALIZMU

Warto zwrócić uwagę na kilka kwestii wynikających z dokonanej przez Boltanskiego i Chiapello prezentacji nowego ducha kapitalizmu. Po pierwsze, ujmują oni przekształcenia porządków uzasadniania w kategoriach trójfazowego procesu. Taką rekonstrukcję ma uwiarygodniać reorganizacja w ramach stale podawanych krytyce wymiarów ducha kapitalizmu, choć można jednak wskazać pewne zastrzeżenia co do tej periodyzacji. Otóż na przełomie wieków XIX i XX, kiedy miał panować wyszczególniony przez Boltanskiego i Chiapello pierwszy duch, prawdopodobnie istniało ich więcej i każdy z nich związany był, do pewnego stopnia, z innym typem kapitalizmu. Weber charakteryzował „ducha mieszczańskiego”, który jeszcze w XVIII wieku przeciwstawiał się etosowi pracy cechującemu wielki, ponadnarodowy i drapieżny kapitalizm monopolistyczny. Sombart i Epstein także kontrastowali stary styl mieszczańskiego gospodarowania i wspólne cechy ówczesnych „przedsiębiorców nowych czasów” [Sombart, Epstein 1915: 153–198]. W klasyfikacji Boltanskiego i Chiapello pierwszy duch kapitalizmu bliższy jest raczej opisywanemu przez Sombarta i Epsteina *bourgeois starego stylu*, a nie *nowoczesnego człowieka interesu*, jednakże drugi duch, mający być zastąpieniem pierwszego, pod względem podstawowych cech i wymiarów stanowi globalizującą się wersję aspiracji „nowoczesnych przedsiębiorców”. W swojej diachronicznej analizie Boltanski i Chiapello łączą w jeden typ ducha kapitalizmu jego różne synchronicznie występujące warianty wyróżnione przez Webera, Sombarta i innych autorów [Boltanski, Chiapello 1999: 54–55], tracąc jednak z pola widzenia złożoność tego, co nazywają pierwszym duchem kapitalizmu.

Ma to związek z podporządkowaniem badań nad nowym duchem kapitalizmu ambicji skrzyżowania wcześniejszej koncepcji reżimów uzasadniania (*cité*) z wnioskami z analizy literatury menedżerskiej. Możliwe, że Boltanski i Chiapello uznaliby typy ducha kapitalizmu opracowane przez innych autorów jako dające się sprowadzić do wybranych reżimów uzasadniania. Takiego przyporządkowania dokonują w odniesieniu do wyodrębnionych przez siebie pierwszego ducha, stanowiącego zdaniem autorów wypadkową *cité domowego* i *cité rynkowego* oraz drugiego, mającego łączyć *cité przemysłowe* i *cité obywatelskie* (w mniejszym stopniu *cité domowe*).

Nowy (trzeci) duch kapitalizmu ma być sukcesorem ducha panującego w połowie XX wieku i ma stanowić dominujący rys literatury dotyczącej prowadzenia przedsiębiorstwa z lat 90. XX wieku. Jednak w prezentowanych przez autorów danych tabelarycznych występowania poszczególnych reżimów uzasadniania w obu

analizowanych korpusach za każdym razem dominuje *cité przemyslowe* – także w materiałach z lat 90. XX wieku [Boltanski, Chiapello 1999: 660–661, 2005: 170]. *Cité projektu* jest więc nowym reżimem uzasadniania i o tyle też nowym zjawiskiem w kulturze gospodarczej, ale nie wystarcza do opisu zastępowania jednych ideologii uzasadniających zaangażowanie w kapitalizm przez inne.

Nowy system wartości, rozwijający się od początku lat 70. XX wieku, można więc widzieć nie tyle jako przewartościowanie zaleceń drugiego ducha kapitalizmu, ale jako jego uzupełnienie i to planowane już dekady wcześniej. Boltanski i Chiapello przedstawiają przechodzenie z fazy do fazy w sposób zbliżony do wykorzeniania tradycjonalistycznego stylu życia przez rozprzestrzenianie się w lasciwej kapitalizmowi racjonalnej kalkulacji [Weber 2010: 40]. W trybie myślowego eksperymentu można byłoby jednak postawi  hipotez , iż gdyby za wymiar cechujący przekształcenia ducha kapitalizmu przyj c stopień racjonalności przedsiębiorczej, to z optyk  fazową mogłaby konkurowa  perspektywa postępującej  łożono ci (komplikacji, specjalizacji i rozbudowy). Jeśli bowiem i c tokiem wywodu *Etyki protestanckiej*, to wykształcenie się kapitalizmu, jaki zadowolni  się na Zachodzie, byłoby ściśle powiązane z procesem racjonalizacji, ograniczającym po a anie za bogactwem do systematycznego zabiegania o op acalno c pokojowo podejmowanych dzia a  ekonomicznych i przewidywalności szans na zwięczenie ich zyskiem. Ze względu na takie kryterium, kapitalizm wsp czesny nale aloby widzieć jako coraz bardziej racjonalny (w powyższym sensie), silniej wyspecjalizowany i mocniej zróznicowany pod względem porządków uzasadniania, ni  wynikałoby to z *Le nouvel esprit...* Idee takie jak „zarządzanie sobą”, „mobilno c”, rozwój psychologii jako matecznika wiedzy o pracownikach, postulowanie „elastyczności” i „aktywności” itp. byłoby wtedy wyraźnie sprofilowanymi i racjonalnymi środkami organizacji, uzupełniającymi metody kierowania procesami pracy znane z drugiego ducha kapitalizmu.

Można broni  stanowiska, iż wywodzące się z drugiego ducha kapitalizmu metody kierowania i wyobrażenia o nich nie posły w niepami c, są nadal stosowane i doskonalone, choć nieekspozowane w badanej przez Boltanskiego i Chiapello literaturze. To, co nazywa się powszechnie „zarządzaniem zasobami ludzkimi” jest wsp cze nie w równej mierze projektowe (wyrażające reguły *cité projektu*), co naukowe (kontynuujące proces racjonalizacji przedsiębiorczości). Owa naukowo c nie ma i nie może mieć dziś wyłącznie oblicza fordyzmu, rozumianego jako organizacja sprowadzająca prac  jednostek do wykonywania pojedynczych czynności podporządkowanych mechanicznemu wytwarzaniu wystandardyzowanych dóbr. Z jednej strony, odcie cie się od skojarzeń z fordyzmem stanowi kryterium prawomocności nowego ducha kapitalizmu, z drugiej zaś

ujawnianie niezmiennego obowiązywania fordyzmu w zakamuflowanej postaci bywa orężem krytyków „elastycznego kapitalizmu” [Bednarek 2011].

O naukowości współczesnego „zarządzania zasobami ludzkimi” stanowi postępujące namnażanie się i popularyzacja różnych odmian wiedzy psychologicznej (stosowanej, by tak rzec, na kimś lub oddelegowanej do używania na sobie), rozpowszechnianie testów ilościowych jako statystycznych sposobów mierzenia efektywności, technik sprawozdawczości, metod „rozliczania”, technologicznego nadzoru, skomputeryzowania kontroli osiąganych wyników itd. Inżynierska strona programowania i panowania nad procesami pracy ma się nawet lepiej niż w latach świetności Lilian i Franka Gilbrethów, Frederica Parkhura czy Henry’ego Gantta, a to właśnie za sprawą wyłonienia się *cité projektu*. W nowym kontekście *świata koneksjonistycznego* jest ona narażona na mniejszy niż niegdyś opór ze strony podmiotów będących w zasięgu jej oddziaływania [Shenhav 1999, 2005]. Te tendencje nie są wyłącznie domeną praktyk wewnątrzinstytucjonalnych i poza dominującą ideologią (w rozumieniu Boltanskiego i Chiapello). Przykładem bogatej literatury kontynuującej unaukowanie przedsiębiorczości, a przy tym nieanalizowanej w *Le nouvel esprit...*, jest choćby *Rewolucja Six Sigma* [Eckes 2010].

Racjonalność i racjonalizacja jako element ewolucji kapitalizmu i form koordynacji działania grupowego nie jest wyeksponowana w *Le nouvel esprit...*, a tam gdzie wzmianki o niej się pojawiają, racjonalność przyjęta jest jako funkcja efektywności typologicznie przynależnej do wymiaru ekscytacji *cité industrialnego* [Boltanski, Chiapello 1999: 134]. „Racjonalne” oznacza w tym przypadku „dające się skalkulować” i „sformalizować” [Boltanski, Chiapello 1999: 151].

Współcześnie działanie podmiotów w sferze gospodarowania ma być „elastyczne” oraz „innovacyjne”, a same podmioty mają „rozwijać” swój „wewnętrzny potencjał” i „efektywnie komunikować się”. Chodzi więc o osiąganie „mistrzostwa” w wykorzystaniu tego, czym jest pożądany podmiot, a nie tego, co materialnie go otacza. Jednak i tu można wskazać na naukowe (w znaczeniu naukowego zarządzania początków XX wieku) korzenie takiej „psychologizacji”, „humanizacji” i „upodmiotowienia”. Prace Eltona Mayo, by podać jeden najbardziej dobitny przykład, zyskały uznanie nie tylko ze względu na „humanistyczny” pierwiastek wprowadzony do zrutynizowanego świata fordyzmu, ale także dlatego, że były nośnikiem znanych od dekad i umotywowanych naukowo aspiracji do pełnej kontroli nad wszystkimi czynnikami wpływającymi na produktywność. Wprowadzały m.in. techniki wywiadu psychoanalitycznego do rozmów z pracownikami zakładów produkcyjnych i w ten sposób kontynuowały naukowe rozpoznawanie psychologicznych podstaw organizacji pracy początków dwudziestego

stulecia [Gilbreth 1914]. Potrzeba uprawomocniania gospodarowania autorytetem naukowym jest współcześnie równie silna co sto lat temu. Wskazywana przez Boltanskiego i Chiapello retoryka sieci jako środek legitymizowania przez nauki społeczne przemian kapitalizmu jest częścią trwającej przynajmniej od czasów naukowego zarządzania tendencji do „opierania gospodarki na wiedzy” – i to wiedzy nie tylko technicznej, ale i społeczno-humanistycznej.

Z perspektywy procesu racjonalizacji intelektualny ruch nastawiony na unaukowanie działał także w dodatkową stronę – od profesjonalnego środowiska „administratorów biznesu” do życia prywatnego. Jeszcze przed pojawieniem się drugiego ducha kapitalizmu promowano profesjonalizację, standaryzację i reorganizację kierowania domostwem podług zaleceń naukowego zarządzania [Pattison 1915]. Wraz z pojawieniem się trzeciego ducha, wcześniejsze tendencje nie wygasły i z różnym nasileniem działają w obu kierunkach – od elit biznesowych usprawniających sposoby gospodarowania pracownikami przedsiębiorstw, jak i od elit zajmujących się „ekonomią samego życia” [Szpaczek 1926], do pracujących nad sobą w domach.

DUCH KAPITALIZMU A IDEOLOGIA

Termin „ideologia” często ujmuje się przez odwołanie do tak czy inaczej pojmowanej prawdy, gdzie ideologia ma prawdę przesłaniać, maskować i zniekształcać zgodnie z partykularnym interesem grupy dominującej. W takim ujęciu, prawda jest tym, co ideologię logicznie poprzedza i tylko przy założeniu choćby potencjalnego dostępu do prawdy można mówić o rozpoznaniu jej ideologicznego wykrzywienia, ukrycia lub zafałszowania. Taka relacja między prawdą a ideologią, gdzie demaskuje się ideologiczne zniekształcenie prawdy oraz odsłania się rozbieżności między dyskursem (rozumianym jako nośnik ideologii) a rzeczywistością pozadyskursową (rozumianą jako fakty), jest charakterystyczna dla licznych badań nad kapitalizmem, szczególnie tych o wyraźnym umocowaniu politycznym.

Z kilku przyczyn Boltanski i Chiapello rezygnują z takiego rozumienia ideologii. Po pierwsze, z uwagi na przekonanie o ścisłym zespoleniu i wzajemnym oddziaływaniu procesów komunikacyjnych i pozadyskursowego doświadczenia jednostek. Koncepcja nowego ducha kapitalizmu nie była pomyślana jako sposób badania dyskursu oderwanego od sfery pozajęzykowej. To właśnie wzajemne zależności między obiema sferami przemawiają za siłą ducha kapitalizmu i odmawiają mu czysto spekulatywnego charakteru. Po drugie, zdaniem Boltanskiego i Chiapello, ludzie są zdolni do oceny adekwatności dyskursu wobec sposobów

implementowania zawartych w nim treści (np. w sposobach organizacji pracy czy produkcji) – potrafią ocenić relację między reżimami uzasadniania a uzasadnianą sferą pozadyskursową. W duchu kapitalizmu zawarte są odwołania do sprawiedliwości jako normatywnego ideału, gdyby więc nie można było oceniać zakresu jego pozajęzykowej realizacji, podważona zostałaby moc uzasadniająca ducha kapitalizmu. Po trzecie, z reprodukcji ducha kapitalizmu w sferze pozajęzykowej wynikają możliwości kwestionowania go oraz oporu wobec niego. Kapitalizm musi w mniejszym lub większym stopniu urzeczywistniać swojego ducha, inaczej straciłby możliwość przeobrażania się drogą przetworzenia wymierzonej w niego krytyki.

Te same powody, dla których Boltanski i Chiapello odchodzą od pojęcia ideologii jako środka ukrywania prawdy, prowadzą ich w stronę koncepcji reżimów uzasadniania. Nowy duch kapitalizmu jest ideologią w tej mierze, w jakiej reżimy uzasadniania dostarczają moralnie ukierunkowanych, światopoglądowo względnych i sytuacyjnie zmiennych uprawomocnień. Termin „ideologia” stosowany jest w rozumieniu kulturalistycznym, a nie marksistowskim i odnosi się raczej do symbolicznego zasobu społecznych reprezentacji [Geertz 2005: 225–267] czy też zbioru idei, wartości i przekonań podzielanych w danym społeczeństwie [Dumont 1976, Boltanski, Chiapello 1999: 35, 45]. Ideologia jest więc bliska temu, co Weber określił stylem życia ubranym w szaty „etyki” [Weber 2010: 40], a badanie ducha kapitalizmu, dzięki odejściu od problematyki fałszywej świadomości, pozwala uwypuklić jej aspekty kulturowo integrujące, a nie klasowo różnicujące.

W efekcie głównego znaczenia nabiera charakterystyka wewnętrznych własności reżimów uzasadniania oraz wspierania przez nie innych dyskursów i zjawisk pozadyskursowych. W *Le nouvel esprit...* nie przekonuje się, że nowy duch kapitalizmu przesłania rzeczywistość lub zapewnia kontrolę nad społeczną świadomością poddanych jego wpływowi. Mowa jest raczej o współwystępowaniu dominującego reżimu uzasadniania z pewnym zakresem niezbędnego mu podporządkowania [Chiapello 2003: 160, por. Weber 2002: 158] oraz z paradoksalnymi konsekwencjami kapitalizmu [por. Boltanski, Chiapello 1999: 41–42]. I to właśnie specyfika tego współwystępowania staje się punktem odniesienia dla analizy dialektycznej relacji między krytyką a uzasadnianiem kapitalizmu.

Warto krótko odnieść się do decyzji Boltanskiego i Chiapello na rzecz kulturalistycznego rozumienia ideologii. Otóż, ich przejście od rozumienia ideologii w kategoriach epistemologicznych (prawda/fałsz) do perspektywy pragmatyzmu (uzasadnianie/krytykowanie) niesie ze sobą szereg pozateoretycznych konsekwencji. Przede wszystkim nie stawia badacza w pozycji uprzywilejowanej w stosunku

do jednostek i grup, które miałyby podlegać zarówno duchowi kapitalizmu jak i jego pozadyskursowym korelatom. Powstające w ich efekcie relacje władzy są względnie dostrzegalne przez podmioty i z tego powodu w pewnym lokalnie ograniczonym zakresie możliwa jest ich kontestacja. Ponadto, w odniesieniu do podmiotów działających wspólnie w zróżnicowanym pod względem kategorii społecznych przedsiębiorstwie, dominacja *wielkich* nie jest niewidoczna dla *małych*. *Formuły inwestycji* są dla wielu względnie czytelne, szczególnie z punktu widzenia tych, którzy pozbawieni są możliwości oczekiwanego poświęcenia się lub nie aspirują do wzorowego personifikowania wymogów nowego ducha. Zdaniem Boltanskiego i Chiapello brak teoretycznej i publicznie sformułowanej krytyki jest symptomatyczny dla nowego ducha kapitalizmu i sprawia, iż jest on formacją dominującą. Nie wyklucza to jednak ani unikania postępowania zgodnego z ideologią zarządzania, ani możliwości sformułowania zasadnych argumentów w ramach perspektyw dysydenckich, ani też wewnątrzinstytucjonalnych trybów kolektywnego działania przeciw-*koneksjonistycznego* (np. hamujących „elastyczność” podmiotów, limitujących ich „kreatywność” czy podkreślających hierarchie i zależności wertykalne).

Boltanskiego i Chiapello spojrzenie na przemiany kapitalizmu podkreśla makropoziomowe i pozostające poza jednostkowym wpływem historyczne transformacje systemów uzasadnień, ale jednocześnie uwzględnia zarówno wpływ dyskursów opozycyjnych, podważających głównonurtowe przeobrażenia przedsiębiorczości, jak i ograniczony (choć poszerzający się) zasięg oddziaływania *cité projektu*. Specyficzną retorykę tego *cité* znaleźć można w obszarach pod innymi względami niezwiązanych z wąsko pojętym kapitalizmem, ale to właśnie możliwość odniesienia tej retoryki do sfery pozadyskursowej (oraz „pozapresiębiorczej”) wystawia ją na potencjalną problematyzację. W tym ujęciu, jeśli mechanizmy kontroli wyrażane w dyskursie współczesnego ducha kapitalizmu upowszechniają się i przenoszą się do sfer pozagospodarczych, to dzieje się to tylko siłą niektórych podmiotów i tylko dzięki niektórym przedmiotom („sieciowym”, „mobilnym”, „aktywizującym”, zapewniającym „elastyczność” działania). Choć nowy duch kapitalizmu ekspansywnie upowszechnia się i często traktowany jest jako naturalna podstawa nowoczesnego dyskursu publicznego, to jednak *cité projektu* nie jest wszechogarniające, hegemoniczne czy niepodważalne. Świadczy o tym nie tylko wewnętrzna konstrukcja badawczego podejścia Boltanskiego i Chiapello (między innymi miejsce *cité projektu* wśród innych *cité*), ale także zasób innych prac empirycznych i teoretycznych uwzględniających podobne tendencje w transformacjach sfery publicznej.

ZAKOŃCZENIE

Koncepcja nowego ducha kapitalizmu w badaniach polskiego życia publicznego jest wciąż mało znana, a *Le nouvel esprit...* często w ogóle nie pojawia się w tekstach w szerszym lub węższym zakresie poświęconych kulturze kapitalizmu. Główny nurt polskiej socjologii umieszcza tę problematykę w ramach analiz instytucjonalnych i neoinstytucjonalnych. Z tego względu, przemiany kultury kapitalizmu ujmowane są najczęściej na tle polityczno-ekonomicznego aspektu transformacji ustrojowej [Rychard 1993; Kochanowicz, Mandes, Marody 2007; Lewicki, Marody 2010; Fedorowicz 2004; Jasiński 2013]. Zasadniczą rolę w tym bardzo bogatym w badania nurcie pełnią odniesienia do różnych odmian teorii modernizacji oraz tak zwanej różnorodności kapitalizmu (ang. *Varieties of Capitalism* – VoC). Głównym sposobem prowadzenia analiz porównawczych jest lokowanie „polskiego kapitalizmu” pośród innych typów (anglosaskiego, skandynawskiego czy chińskiego).

W perspektywie diachronicznej próbuje się odpowiedzieć na pytanie „gdzie znajduje się Polska na drodze między socjalizmem a społeczeństwem wolno-rynkowym?”. Analizy synchroniczne każą z kolei pytać „jakie miejsce zajmuje polski kapitalizm wśród jego odpowiedników w innych krajach i na innych kontynentach?”. Przesłanką obu tych pytań jest wizja przeobrażeń kultury kapitalizmu jako w znacznej mierze zależnych od kontekstu ekonomii politycznej. Wzięcie jednak pod uwagę *Le nouvel esprit...* pozwoliłoby na uchwycenie kulturowych i dyskursowych procesów, które nie są wyłącznie pochodną przeobrażeń instytucjonalnych. Nowy duch kapitalizmu niejako oddziałuje na instytucje „od zewnątrz”, wykorzystując w tym celu publicznie utrwalane wzory definiowania, uprawomocniania i kierowania uwagi na te obszary kultury gospodarowania, które dopiero wtórnie zaszczerpane są w instytucjach. Obserwowanie kultury gospodarczej spoza świata instytucji pozwoliłoby na zbalansowanie optyki różnorodności kapitalizmu. Odniesienie teoretycznego modelu Boltanskiego i Chiappello do polskiego kontekstu pozwoli bowiem na uwypuklenie tych aspektów kapitalizmu, które podlegają znaczącemu ujednoliceniu.

W znacznej części szerzej rozpatrywanych nauk społecznych Boltanski i Chiappello także nie są w ogóle odnotowywani. W pracach dotyczących społecznych konsekwencji kapitalizmu, niejednokrotnie krytyczne nastawienie do głównego nurtu przemian społeczno-ekonomicznych nie jest uzupełniane koncepcją nowego ducha kapitalizmu [Giza 2010; Żuk 2010; Jacyno 2011; Siuda 2012]. Nieznajomość *Le nouvel esprit...* wśród wielu autorów świadczy nie tylko o ich indywidualnych sposobach selekcji zagadnień wartych badania, ale wpływa także

na to, że pewne wątki w naukowej refleksji nad przemianami kapitalizmu są niedostrzegane i nierozwijane. Zaproponowane przez Boltanskiego i Chiapello ujęcie teoretyczne może jednak w różnych obszarach badań społecznych zniwelować te niedostatki. Główne wątki *Le nouvel esprit...* mogą z powodzeniem zostać wykorzystane do analizy kierunków przemian neoliberalizmu i ich krytycznych tematyzacji, upowszechniania się dyskursów zarządzania w ogólniejszej formule Hirschmanowskiego rządzenia przez interes, a także niezamierzonych konsekwencji przeobrażeń kapitalizmu w stronę uelastycznienia pracy (prekariat).

Jednak, o ile aktualna faza przemian kapitalizmu w Polsce i jej dominujący dyskurs w znacznym stopniu odpowiadają gramatyce *cité projektu*, to już historyczny tor polskich przemian społeczno-ekonomicznych nie przypomina swojego zachodnioeuropejskiego odpowiednika. W szerszej perspektywie, ze względu na specyfik  makrospołecznych przemian, fazowe przeobrażenia opisywane przez Boltanskiego i Chiapello nie dotyczą zarówno Polski, jak i – najpewniej – innych krajów Europy Środkowej i Wschodniej.

W pierwszych dwóch dekadach XX wieku, czyli w okresie, gdy we Francji miał dominowa  pierwszy duch, trudno w ogóle m wi  o porównywalnym polskim kapitalizmie. Ponadto, intelektualne elity odradzającej się gospodarki dwudziestolecia międzywojennego zaczy y do  szybko zach ca  do przejmowania zachodnich wzorów przedsiębiorczości charakterystycznych dla kapitalizmu wielkoprzemysłowego kojarzonego przez Boltanskiego i Chiapello z drugim duchem. By poda  chocia y jeden przyk d: w inauguracyjnym numerze *Przeglądu Organizacji* – czasopiśmie wydawanym przez Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa – zamieszczono *Drog  do dobrobytu* samego Harringtona Emersona oraz serię pochwalnych esejów na temat pożytków z implementowania na polski grunt reguł naukowego zarządzania w wydaniu amerykańskim i zachodnioeuropejskim [między innymi: Adamiecki 1926; Drzewiecki 1926; Borkowski 1926].

Okres drugiego ducha kapitalizmu na Zachodzie, to w Polsce czas socjalizmu i gospodarki centralnie planowanej. Oba systemy  cz  pewne podobieństwa, na przyk d podobny ideologiczny wymiar bezpieczeństwa oferowany w dyskursie obu systemów gospodarczych (por. cz   *Historyczne przemiany ducha kapitalizmu*). Po obu stronach żelaznej kurtyny zwraca taką uwagę silny akcent położony na technokratyczne mechanizmy zarządzania, pochwał osiągnię technologicznych oraz zalety biurokratycznego uporządkowania relacji między r nymi typami pracowników. R nice między retorykami obu ustrojów są jednak znaczne: w dyskursie polskiego socjalizmu i zachodniego kapitalizmu uzasadnienia formułowane na gruncie wymiarów sprawiedliwości i atrakcyjności

są w znacznej mierze do siebie niesprowadzalne i trudno spodziewać się, aby mogło być inaczej.

Ponadto także z innego powodu fazowe uporządkowanie procesu przemian ducha kapitalizmu pasuje do historycznej zmienności gospodarek zachodnich a nie wschodnich. Zgodnie z logiką modelu Boltanskiego i Chiapello zmiany ideologii kapitalizmu zachodzą powoli, płynnie i pod formatywnym wpływem głosów krytycznych wobec bieżącego ducha kapitalizmu. W Polsce zaś wprowadzanie nowego dyskursu uzasadniającego zaangażowanie w życie gospodarcze miało zwykle gwałtowny charakter i było ściśle zsynchronizowane z przemianami politycznymi. W obu historycznych momentach – po 1945 roku i po roku 1989 – nowe ideologie były wprowadzane do dyskursu publicznego jako ciało obce. W pierwszym przypadku socjalizm, a w drugim kapitalizm nie był i nie mógł być w dyskursie publicznym tematyzowany jako nowe wcielenie starego systemu gospodarczego. O tyle też, pierwsze lata transformacji przełomu lat 80. i 90. nie wyposażały ludzi w ducha, który zakorzeniony był już na Zachodzie. Choć do uprawomocnienia się nowej ideologii doszło w przyspieszonym trybie i w skutek wielkiego wysiłku odpowiadającego na modernizacyjne zapotrzebowanie cywilizacyjnego dogonienia Zachodu, to jednak proces ten wymagał czasu. Warto byłoby rozważyć, czy polskiemu przewrotowi antykomunistycznemu i wprowadzaniu nowej kultury gospodarczej jako rewersu liberalnej demokracji w ogóle towarzyszył jakiś dający się uzgodnić z typologią Boltanskiego i Chiapello duch kapitalizmu.

Aktualnie, gdy dominująca ideologia zarządzania jest w swoich podstawowych rysach podobna w Polsce i w stanowiącej punkt odniesienia dla Boltanskiego i Chiapello Francji, nasuwa się pytanie, jakich dalszych przekształceń ducha kapitalizmu można się spodziewać i gdzie należałoby szukać jego następnych wcieleń. Ani w *Le nouvel esprit...*, ani w innych pracach Boltanskiego i Chiapello nie ma o tym słowa, a teoretyczny model siedmiu *cités* nie pozwala na jakiegokolwiek przewidywania. W poszukiwaniu zapowiedzi nowej fazy warto byłoby jednak śledzić współczesne zależności między kapitalizmem a połączonymi siłami krytyki społecznej i ekologicznej.

Natomiast skrzyżowanie historycznej rekonstrukcji z analitycznym uporządkowaniem zależności między typami krytyki kapitalizmu a samym kapitalizmem wyznacza zasadniczą wartość poznawczą ogólnej koncepcji rozwijanej aktualnie przez Chiapello (ostatnie prace Boltanskiego dotyczą już innych obszarów tematycznych). Jednakże przyświecająca Boltowskiemu i Chiapello ambicja rzucenia pomostu między teoretyczną i empiryczną pracą badawczą a publiczną aktywnością zaangażowanych obywateli wcale nie musi być uznana „ponad podziałami”

przez strony biorące udział w konfrontacji na linii kapitalizm – antykapitalizm. Zawarty w *Le nouvel esprit...* opis zależności między kapitalizmem a krytyką może bowiem potencjalnie wspierać jedną i drugą stronę sporu. Może być traktowany jako antykapitalistyczny przewodnik po różnych odmianach krytyki, ale może też być odczytywany jako pośrednie wsparcie dla stronników kapitalizmu zainteresowanych lekcją historii z wygaszania sprzeciwu. Wypada też zauważyć, że aktualnie w Polsce głosy kontestatorskie lub szersze nurty problematyzacji kultury kapitalizmu nie zdobywają dla siebie znaczącego miejsca w sferze publicznej i być może także z tego względu na dostrzeżenie i ewentualne wypróbowanie możliwości związanych z wykorzystaniem przedsięwzięcia Boltanskiego i Chiapello przyjdzie u nas jeszcze poczekać.

BIBLIOGRAFIA

- Adamiecki K.**, 1926, *Postępy w zastosowaniu metod naukowej organizacji w Zagłębiu Dąbrowskim i Katowickim*, „Przegląd Organizacji” nr 1–9, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa.
- Alvesson M.**, 1987, *Organization Theory and Technocratic Consciousness. Rationality, Ideology, and Quality of Work*, Nowy Jork: Walter de Gruyter.
- Alvesson M.**, 2004, *Knowledge Work and Knowledge-Intensive Firms*, Nowy Jork: Oxford University Press.
- Alvesson M., Willmott H.**, 1992, *Critical Management Studies*, Londyn: SAGE.
- Bednarek J.**, 2011, *Opisać reżimy nadzoru/wyzysku*, w: M. Kozłowski, A. Kurant, J. Sowa, K. Szadkowski, K. Szreder (red.), *Wieczna radość. Ekonomia polityczna społecznej kreatywności*, Warszawa: Bęc Zmiana.
- Berland N., Chiapello E.**, 2009, *Criticisms of Capitalism, Budgeting and the Double Enrolment: Budgetary Control Rhetoric and Social Reform in France in the 1930s and 1950s*, „Accounting, Organizations and Society” nr 34.
- Berman P.**, 1996, *Opowieść o dwóch utopiach. Ewolucja polityczna pokolenia '68*, Kraków: Universitas.
- Boltanski L.**, 1990a, *L'Amour et la Justice comme compétences. Trois essais de sociologie de l'action*, Paryż: Éditions Métailié.
- Boltanski L.**, 1990b, *Sociologie critique et sociologie de la critique*, „Politix”, vol. 3/10–11.
- Boltanski L.**, 2000, *La cause de la critique*, w: „Raisons Politiques” nr 3.
- Boltanski L.**, 2011, *Od rzeczy do dzieła. Procesy atrybucji i nadawania wartości przedmiotom*, w: M. Kozłowski, A. Kurant, J. Sowa, K. Szadkowski, K. Szreder (red.), *Wieczna radość. Ekonomia polityczna społecznej kreatywności*, Warszawa: Bęc Zmiana.
- Boltanski L.**, 2013, *A Journey Through French-Style Critique*, in: P. du Gay, G. Morgan (eds.), *New Spirit of Capitalism? Crisis Justification, and Dynamics*, Oxford: Oxford University Press.
- Boltanski L., Bourdieu P.**, 2008, *La production de l'idéologie dominante*, Paryż: Demopolis.
- Boltanski L., Chiapello È.**, 1999, *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paryż: Gallimard.

- Boltanski L., Chiapello È.**, 2005a, *The New Spirit of Capitalism*, „International Journal of Politics, Culture, and Society” nr 18.
- Boltanski L., Chiapello È.**, 2005b, *The Role of Criticism in the Dynamics of Capitalism. Social Criticism Versus Artistic Criticism*, in: M. Miller (ed.), *Worlds of Capitalism*, Nowy Jork: Routledge.
- Boltanski L., Chiapello È.**, 2007, *The New Spirit of Capitalism*, Londyn/Nowy Jork: Verso.
- Boltanski L., Chiapello È.**, 2012, *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paryż: Gallimard.
- Boltanski L., Thévenot L.**, 1991, *De la justification. Les économies de la grandeur*, Paryż: Gallimard.
- Boltanski L., Thévenot L.**, 1999, *The Sociology of Critical Capacity*, „European Journal of Social Theory” nr 2.
- Boltanski L., Thévenot L.**, 2006, *On Justification. Economies of Worth*, New Jersey: Princeton University Press.
- Borkowski S.**, 1926, *Szkola Forda*, „Przegląd Organizacji” nr 1–9, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa.
- Bourdieu P.**, 2006, *Dystynkcja. Społeczna krytyka władzy sądzienia*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Bourdieu P., Passeron J.C.**, 2006, *Reprodukcja. Elementy teorii systemu nauczania*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Bourdieu P., Wacquant L.**, 2001, *NewLiberalSpeak. Notes on the New Planetary Vulgate*, „Radical Philosophy” nr 105.
- Braverman H.**, 1974, *Labor and Monopoly Capital*, Nowy Jork: Monthly Review Press.
- Brockling U., Krasmann S., Lemke T.**, 2011, *Governmentality. Current Issues and Future Challenges*, Nowy Jork/Londyn: Routledge.
- Bruhns H.**, 1997, *Economie et religion chez Werner Sombart et Max Weber*, w: G. Raulet (red.), *L'éthique protestante de Max Weber et esprit de la modernité*, Paryż: MSH.
- Chiapello È.**, 1998, *Artistes versus Managers. Le management culturel face à la critique artiste*, Paryż: Métailié.
- Chiapello È.**, 2003, *Reconciling the Two Principal Meanings of the Notion of Ideology. The Example of the Concept of the 'Spirit of Capitalism'*, „European Journal of Social Theory” nr 6 (2).
- Chiapello È.**, 2013, *Capitalism and Its Criticism*, in: P. du Gay, G. Morgan (eds.), *New Spirit of Capitalism? Crisis Justification, and Dynamics*, Oxford: Oxford University Press.
- Chiapello È., Fairclough N.**, 2002, *Understanding the New Management Ideology*, „Discourse & Society” 13.2.
- Chiapello È., Fairclough N.**, 2008, *Nowa ideologia zarządzania. Podejście transdyscyplinarne krytycznej analizy dyskursu i nowej socjologii kapitalizmu*, w: A. Duszak, N. Fairclough (red.), *Krytyczna analiza dyskursu. Interdyscyplinarne podejście do komunikacji społecznej*, Kraków: Universitas.
- Coleman J.**, 1988, *Social Capital in the Creation of Human Capital*, „The American Journal of Sociology”, vol. 94, *Supplement: Organizations and Institutions: Sociological and Economic Approaches to the Analysis of Social Structure*, Chicago: The University of Chicago Press.
- Comor E.**, 2010, *Digital Prosumption and Alienation*, „Ephemera – Theory & Politics in Organization” 10 (3/4).
- Czyżewski M.**, 2009, *Między panoptyzmem i „rządomyślnością” – uwagi o kulturze naszych czasów*, „Kultura Współczesna” 2 (60).

- Czyżewski M.**, 2010, *Tzw. społeczeństwo wiedzy jako dyspozytyw neoliberalnej «rządomyślności»*, Referat zaprezentowany na XIV Ogólnopolskim Zjeździe PTS, Kraków.
- Davies J.**, 2011, *Challenging Governance Theory: From Networks to Hegemony*, Bristol: The Policy Press.
- Drzewiecki P.**, 1926, *Odpowiedzialność jednostki jako podstawa organizacji*, „Przegląd Organizacji” nr 1–9, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa.
- Dumont L.**, 1976, *Homo aequalis. Genèse et épanouissement de l'idéologie économique*, Paryż: Gallimard.
- Eckes G.**, 2010, *Rewolucja Six Sigma*, Warszawa: MT Biznes.
- Fairclough N.**, 1989, *Language and Power*, Nowy Jork: Longman Inc.
- Fairclough N.**, 2002, *Language in New Capitalism*, „Discourse & Society” 13:2.
- Fairclough N.**, 2004, *Critical Discourse Analysis in Researching Language in the New Capitalism: Overdetermination, Transdisciplinary and Textual Analysis*, in: C. Harrison, L. Young (eds.), *Systemic Linguistics and Critical Discourse Analysis*, Londyn: Continuum.
- Fedorowicz M.**, 2004, *Różnorodność kapitalizmu. Instytucjonalizm i doświadczenie zmiany ustrojowej po komunizmie*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Florida R.**, 2010, *Narodziny klasy kreatywnej*, Warszawa: Narodowe Centrum Kultury.
- Foucault M.**, 1991, *Governmentality*, in: G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Foucault M.**, 2010, *Bezpieczeństwo, terytorium, populacja*. Wykłady z Collège de France 1977/1978, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Geertz C.**, 2005, *Interpretacja kultur. Wybrane eseje*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Giddens A.**, 2008, *Konsekwencje nowoczesności*, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Giza-Poleszczuk A.**, 2010, *Gospodarka i uczucia*, w: J. Kochanowicz, M. Marody (red.), *Kultura i gospodarka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Gilbreth L.**, 1914, *The Psychology of Management. The Function of the Mind in Determining, Teaching and Installing Methods of Least Waste*, Nowy Jork, The Macmillan Company.
- Goleman D.**, 1997, *Inteligencja emocjonalna*, Poznań: Media Rodzina.
- Gordon C.**, 1991, *Governmental Rationality: An Introduction*, in: G. Burchell, C. Gordon, P. Miller (eds.), *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*, Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf.
- Hampden-Turner Ch., Trompenaars A.**, 2012, *Siedem kultur kapitalizmu: USA, Japonia, Niemcy, Francja, Wielka Brytania, Szwecja, Holandia*, Wolters Kluwer Polska, Warszawa: Wolters Kluwer.
- Hardt M., Negri A.**, 2005, *Imperium*, Warszawa: W.A.B.
- Hirschman A.**, 1997, *Namiętności i interesy. Poszukiwanie w przeszłości. U intelektualnych źródeł kapitalizmu*, Kraków: Znak.
- Illouz E.**, 2008, *Saving the Modern Soul, Therapy, Emotions, and the Culture of Self-Help*, Berkeley: University of California Press.
- Illouz E.**, 2010, *Uczucia w dobie kapitalizmu*, Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Inkeles A.**, 1984, *Nowoczesność indywidualna – problemy i nieporozumienia*, w: J. Kurczewska, J. Szacki (red.), *Tradycja i nowoczesność*, Warszawa: PIW.
- Inkeles A., Smith D.N.**, 1984, *W stronę definicji człowieka nowoczesnego*, w: J. Kurczewska, J. Szacki (red.), *Tradycja i nowoczesność*, Warszawa: PIW.

- Jacyno M.**, 2011, *Duch polskiego kapitalizmu*, w: M. Bucholc, S. Mandes, T. Szawiel, J. Wawrzynia (red.), *Polska po 20 latach wolności*, Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Jasiecki K.**, 2013, *Kapitalizm po polsku. Między modernizacją a peryferiami Unii Europejskiej*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Kochanowicz J., Mandes S., Marody M.** (red.), 2007, *Kulturowe aspekty transformacji ekonomicznej*, Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Lazzarato M.**, 1997, *Pour une redéfinition du concept de « Biopolitique »*, „Futur Antérieur” 39/40.
- Lazzarato M.**, 2010, *Praca niematerialna*, w: *Robotnicy opuszczają miejsca pracy/Workers Leaving the Workplace*, J. Sowa (red.), Łódź: Muzeum Sztuki w Łodzi.
- Lemke T.**, 2001, *The Birth of Bio-Politics – Michel Foucault’s Lecture at the Collège de France on Neo-Liberal Governmentality*, „Economy & Society”, 30: 2.
- Lemke T.**, 2002, *Foucault, Governmentality, and Critique*, „Rethinking Marxism” 14/3.
- Lewicki M., Marody M.**, 2010, *Przemiany ideologii pracy*, w: J. Kochanowicz, M. Marody (red.), *Kultura i gospodarka*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Mayo E.**, 1945, *The Social Problems of an Industrial Civilization*, Boston: Harvard University Press.
- McGuigan J.**, 2009, *Cool Capitalism*, Londyn: The Pluto Press.
- Miller P., Rose N.**, 1990, *Governing Economic Life*, „Economy & Society” 19/1.
- Pattison M.**, 1915, *Principles of Domestic Engineering or the What, Why and How of a Home*, Nowy Jork: The Trow Press.
- Ritzer G., Jurgenson N.**, 2010, *Production, Consumption, Prosumption: The Nature of Capitalism in the Age of the Digital ‘Prosumer’*, „Journal of Consumer Culture” 10: 1.
- Rose N.**, 1998, *Inventing our Selves. Psychology, Power, and Personhood*, Nowy Jork: Cambridge University Press.
- Rose N.**, 2004, *Powers of Freedom. Reframing Political Thought*, Nowy Jork: Cambridge University Press.
- Rose N., O’Malley P., Valverde M.**, 2006, *Governmentality*, „Annual Review of Law and Social Science”, vol. 2.
- Rychard A.**, 1993, *Reforms, Adaptation and Breakthrough. The Sources of and Limits to Institutional Changes in Poland*, Warszawa: Wydawnictwo Instytut Filozofii i Socjologii Polskiej Akademii Nauk.
- Seligman M.**, 1993, *Optymizmu można się nauczyć: jak zmienić swoje myślenie i swoje życie*, Poznań: Media Rodzina.
- Sennett R.**, 2006, *Koroźja charakteru*, Warszawa: Muza.
- Sennett R.**, 2010, *Nowa kultura kapitalizmu*, Warszawa: Muza.
- Shenhav Y.**, 1999, *Manufacturing Rationality: The Engineering Foundations of the Managerial Revolution*, Nowy Jork: Oxford University Press.
- Shenhav Y.**, 2005, *Historical and Epistemological Foundations of Organization Theory*, in: Knudse Ch., Tsoukas H. (eds.), *The Oxford Handbook of Organization Theory*, Oxford: Oxford University Press.
- Siuda P.**, 2012, *Kultury prosumpcji. O niemożliwości powstania globalnych i ponadpaństwowych społeczności fanów*, Warszawa: ASPRA-JR.
- Sombart W., Epstein M.**, 1915, *The Quintessence of Capitalism. A Study of the History and Psychology of the Modern Business Man*, Nowy Jork: E.P. Dutton & Company.

- Sułkowski Ł., Zawadzki M. (red.), 2014, *Krytyczny nurt zarządzania*, Warszawa: Difin.
- Szpaczek S., 1926, *Ekonomia i praca kobiet*, „Przegląd Organizacji”, nr 1–9, Warszawa: Towarzystwo Naukowe Organizacji i Kierownictwa.
- Sztompka P., 2000, *Trust: A Sociological Theory*, Cambridge: The University of Chicago Press.
- Toffler A., 1985, *Trzecia fala*, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.
- Weber M., 1984, *Szkice z socjologii religii*, Warszawa: Książka i Wiedza.
- Weber M., 2002, *Gospodarka i społeczeństwo. Zarys socjologii rozumiejącej*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN.
- Weber M., 2010, *Etyka protestancka a duch kapitalizmu*, Warszawa: Aletheia.
- Zawadzki M., 2014, *Nurt krytyczny w zarządzaniu. Kultura, edukacja, teoria*, Warszawa: Sedno.
- Żuk P., 2010, *O wspólnocie obywatelskiej w cieniu kapitalizmu. Ład lokalny, lewica, demokracja*, Warszawa: Oficyna Naukowa.

Jerzy Stachowiak

ON THE CONCEPT OF THE NEW SPIRIT OF CAPITALISM AS DEVELOPED BY LUC BOLTANSKI AND ÈVE CHIAPELLO

Abstract

This paper discusses and critically evaluates the concept of the new spirit of capitalism as developed by Luc Boltanski and Ève Chiapello. Immediately following its publication, *Le nouvel esprit du capitalisme* [1999] became one of the most distinct points on the map of studies on the cultural transformations of capitalism, and it has attracted the attention of sociologists around the Europe. Nevertheless, in Polish literature the majority of sociological texts omit mention of this monumental work. In order to fill this gap, at least to some extent, this paper serves as an introduction to the ideas contained in *Le nouvel esprit du capitalisme*. It reconstructs the theoretical and methodological core of the book, the underlying concept of the relationship between the critique and ideology, as well as idea of historical phases in the alterations of the spirit of capitalism.

Key words: the new spirit of capitalism, Boltanski, Chiapello, social theory, public communication